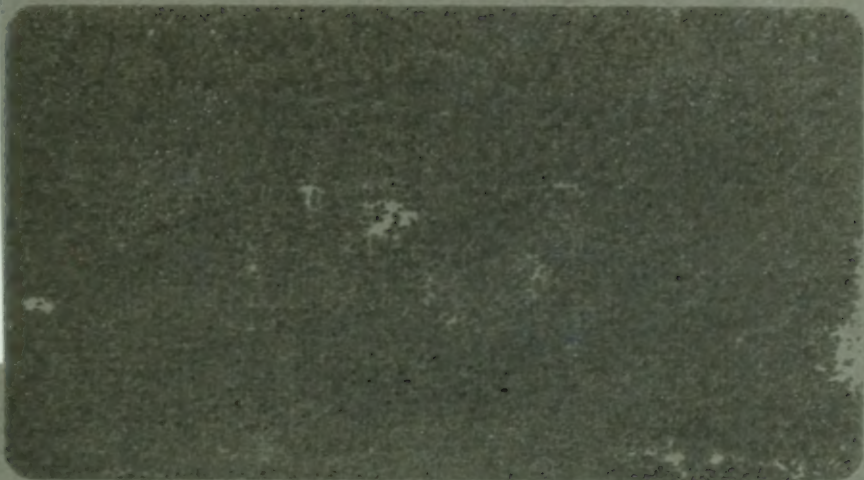

3 1761 07043877 5

DK
508
.6
C47H7

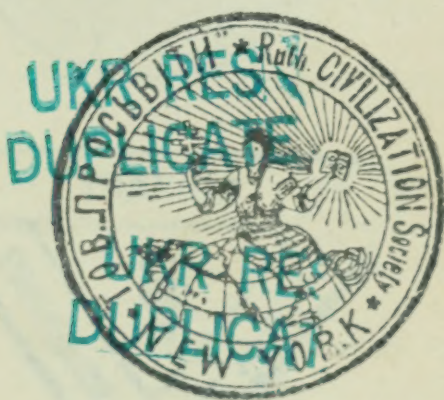
Purchased from the
SEWERYN WINDYK LIBRARY BEQUEST

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ.

ПРО БАТЬКА КОЗАЦЬКОГО
БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

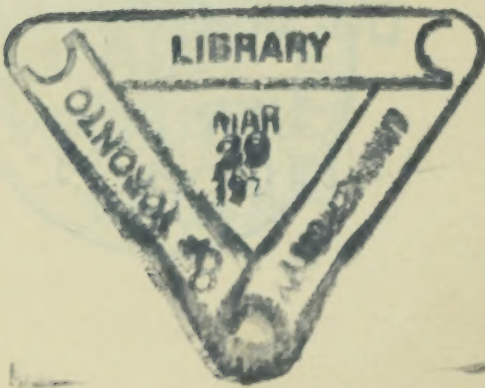
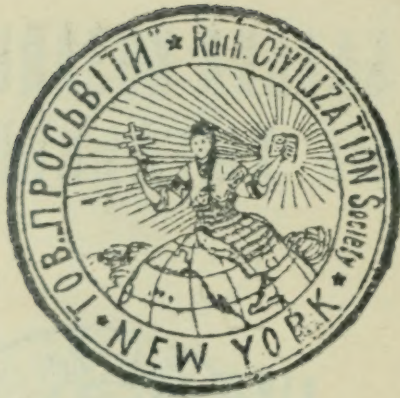

Наклад Мирослава Січинського.

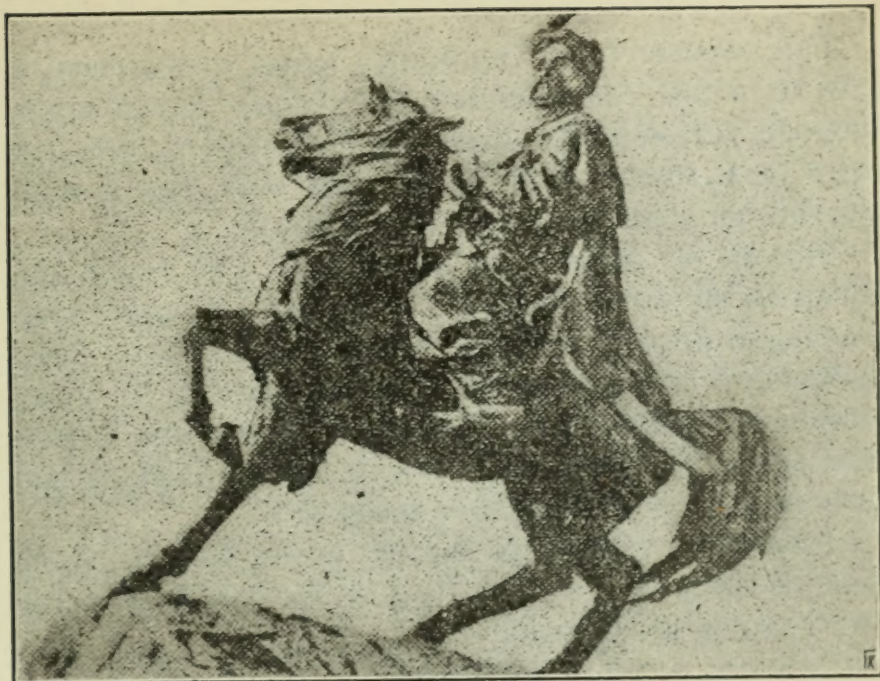
Нью Йорк — New York.

1918

DK
508
.6
C47H7

Памятник Богдана Хмельницького в Києві.

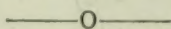
Хто був у Києві, і йшов від Софійського собору до Михайлівського золотоверхого монастиря, той бачив сього козака на коні, на високій камяній скелі. Грає під ним кінь як огонь, дуба стає, але міцно тримає його тверда рука гетьмана. Злетів як змій перед військом, махнув булавою — гей десь то стрепинули ся козацькі полки! Як блискавиця перелетіла по них. Впяли ся орлині очі козачі в свого гетьмана й самі собою наїжили ся списи, насторожили ся коні... Гей військо —

як море червоне
Перед бунчуками бувало горить,
А ясновельможний на воронім коні
Блисне булавою — море закипить;
Закипить — і розлило ся,
Степами, ярами;
Лихо мліє перед ними!..

Гей, славне було Запороже всіма сторонами, а не було в нім славнійшого від батька козацького, славного гетьмана Богдана Хмельницького, що ото стоїть на камяній скелі, на мідянім коні, сам з міді вилитий, на вічні часи, на вічну пам'ятку.

Нікого не любили, не хвалили — і не кляли так на Україні як його. Любили і хвалили, і на вічну славу славили його ті, кому на радість і втіху було його панованне - гетьмануванне. Гудили і кляли ті, кому навпоперек воно стажо. Ледащого мало хто похвалить, мало хто проклинає; тільки до великих людей буває велика любов і велика ненависть.

І часом та ненависть більшу славу робить їм, як хвала. Бо вся вага в тому, то і за що хвалить — так само і хто за що гудить.

I.

Молоді літа Хмельницького.

Буде тобі, козаченьку, три дорі-
женьки вкупі —
Одна в Рим, друга в Польщу,
третя в Запороже.

З милію від міста Чигрина, над річкою Тясмином, що розлив ся тут широко та багнисто, на горбі, під великим лісом, притулив ся хутір Хмельницьких, Суботів звав ся. Оселив його батько Богданів Михайло. Він з молодости служив на дворі можливого польського пана воеводи Даниловича, що держав великі староства на Україні: Корсунське й Чигринське. Староства то були великі коронні маєтки, часом завбільшки з теперішній повіт, або й більше. Король давав їх у державу різним великим панам: вони брали на себе

з них доходи, а четверту частину з того давали на військо. Та великі пани самі в тих староствах не жили, ними не правили, навіть і не аглядали до них часом. Правили їх управителі (підстарости) й різні служебники. Михайло Хмельницький був таким служебником в старостві Чигринським і за службу позволив йому староста осадити собі хутір на тім місці що він собі вибрав. Тоді Чигринщина була на краю хрещеного світу. Далі, де тепер Херсонщина, то вже були дикі ялові степи. Ходили там табуни диких коней, сугаків, турів (диких волів). Далі, близше до моря випасали свої отари овець і табуни коней Волохи, Турки, Татари. На Дніпрових островах сиділа Січ запорозька козацька, куди йшли козаки з України, підстерігати Татар, що раз у раз з Криму вибігали на Україну, грабували села й хутори, забірали всякий пожиток і людей в неволю. По степах ніяких осад не було, ні городів, ні сіл. І в сусідстві того дикого степу землі було вільної скрізь куди оком окінеш. Гарно було тут господарити, та небезпечно. Жили люде як у ворожім краю. Хутори ховали десь у лузі, по балках, щоб не примітно було; а двори обгороджували міцним частоколом, з стрільницями, щоб в потребі відбити ся й відстріляти ся від ворога. Лісів тут тоді було далеко більше як тепер, і на все— на рибу, на звіря, на пчоли дозвільно було.

Михайло Хмельниченко поставив двір кріпкий, присадив кілька сімей слуг та підсусідків, розвів господарство, жив заможнo, в достатках. З дітей син оден тільки йому виріс, а звав ся Богдан Зиновий. Меткий хлопець удав ся. Чорнявий, кріпкий, як огонь скорий. Розумний і дотепний, сміливий і завзятий. Та й час такий був, і місце таке, що не виростали й не ховали ся там люде инакші тільки хоробрі та завзяті. Жили на ласці божій, день у день смерти в очі заглядаючи. З хутора на поле не вийдеш без руш-

ниці. Люде косять, чи орють, а вартовий на могилі стоїть, Татар вартує. Запалив огонь на могилі — ого, тікайте люде чим дуж, ідуть Татари, везуть аркани на ваші шиї, ведуть коней в тороках на ваші достатки! Хапайте ся до двору, та беріть ся за рушниці — а ні то ховайте ся десь у ліси, у болота, може Бог пронесе... А за те як захоплять наші загін татарський, що їм під силу, підстережуть де на переправі, особливо як Татари вже з добичею вертають, коні потомлені, навантажені — тото дадуть собі духа! Кидає Татарин здобич, невільника і худобу, жене з конями тільки. Женуть за ним наші. Кине все що має на собі, і сідло, і зброю, тікає сам з душею, може кінь винесе. Не винесе — то аминь тобі Татарине...

Оттак серед такого житя бурхливого, небезпечного, юнацького виростав Богданко. Та не хотів його старий Михайло лишити без науки. Підучивши дома, післав його в Галичину, до езуїтської колеґія (по теперішньому б сказати гімназії) — тримали її ченці польські езуїти, вчили добре латинської мови, що нею тоді всяке діловодство вело ся, по судах, по урядах. Вчив ся Богдан, набирав ся науки. Але тягло його назад, над Дніпро, в степи безкраї, де на волі ходять кінські косяки, де козаки перегоняють вітра на бистрих конях, де просихають чайки козацькі, чекаючи походу в далекі сторони турецькі, по славу і здобич. І не схотів він лишати ся в тих дальших, безпечніших сторонах; іти служити десь до суду, або на дворі великого пана доробляти ся панської ласки та “фортуни” (маєтку), а вернув ся назад на Дніпро. Пішов на Запороже, на Січ, бо там найліпше можна було дійти воєнної штуки, стати вояком оборотним і досьвідченим, начальником відважним. А в тодішній Україні ніхто не мав такої слави та поважання, як досьвідчений та дотепний вояка, сторож границь українських, українського спокою і праці.

Вступив Богдан до війська козацького. Ходив з козаками не раз на море, на турецькі городи, — димом з мушкетів козацьких Царгород (Константинополь) обкурювати, як козаки казали. Уганяв за татарськими наїздами по степах. Ходив в кримські походи. З польським військом, з иньшими козаками ходив на Турків, як вони прийшли на Волощину (Бесарабію), схотіли Польщу руйнувати, Україну під свою руку підбивати. Погромили тоді Турки Поляків, багато впало в руки турецькі, і Богдан між ними. Кажуть, два роки пробув у неволі турецькій, аж виміняли його потім на турецьких невільників, як козаки з старим гетьманом Сагайдачним наловили Турків на другий рік під Хотином. А иньшим разом Богдан і сам значного татарського пана (“мурзу” по татарськи) приловив, придибавши з козаками. Привів до себе на хутір і держав довгенько; держав під вартою кріпкою, але по приятельськи, і розсталися потім по приятельськи. Не раз в тодішніх часах так бувало. На всяк час свій обичай, своя правда, своє зле і добре.

Любили в війську Богдана і шанували. Настановили його атаманом, далі сотником. Потім був він писарем військовим. Велике то було діло. На писарі військовим лежало все діловодство військове: писати листи до короля польського і до заграничних держав, до всяких панів і урядів, видавати всякі грамоти, універсали, патенти, реєстри військові вести, де всі козаки були списані. Військо козацьке то так як би своє осібне царство було, і писар військовий як канцлер у нім.

В свободні часи господарив Богдан на батьківським хуторі. Батька вже не було. Богдан оженив ся з Ганною Сомківною, мав дітей. Жив у повазі і достатках. А трімав ся свого народу і війська козацького стійно і вірно, не полишив його ніколи, не зламив ся на панську ласку ні на гроші й великі богацтва.

II.

По повстаню.

Як од Кумейщини до Хмельниччини
У землі королівській добра не було.

В 1637 р. вирвало ся велике повстанне козацьке. Козаки хотіли, що б усяк хто з козаками, в війську козацькім хотів служити, в походи ходив на Татар чи в які иньші, — аби мав і право козацьке: податків аби не платив, панщини не робив, панови чи старості чи управителям їх не був підвласний, а слухав би своєї власти військової та суду військового. І через те багато людей тисло ся в козаки, щоб вільними бути: казали що вони козаки, й не давали податків і не робили панщини. А правительство польське й пани польські на се не приставали, бо як би козаків дуже намножало ся, багато б їм доходу убувало. Позволяли з козацького права користувати ся тільки кільком тисячам, що були вписані в реєстр; а иньші хоч на війну ходили, як король до війни покликав проте мали з кріпаками податки всякі і панщину відбувати. Козаки нераз бунтували ся через се, і тоді в 1637 р. збунтували ся теж. Але не встигли з Запорожа завчасу на Україну вийти, заступило їм дорогу військо польське. Били ся під Кумейками над Россю, і не подоліли козаки, бо польське військо кращу зброю мало. Мусіли мирити ся, видати гетьмана свого — ручили ся за нього Поляки, що нічого злого не буде, а про те потім в Варшаві злою смертю його скарали.

Та на весну підняло ся знову Запороже, пішли козаки за Дніпро, народ підняли, всіх кликали до них приступити, віру і вільности від Поляків боронити. Добре повело ся їм з початку, побивали вони Поляків на ріжних місцях та за далеко загнавсь

Острянин, гетьман козацький: аж під Лубни зайшов і тут випала битва для нього нещасливо. Вибрали козаки нового гетьмана Дмитра Гуню. Повів він їх вниз Сулою над Дніпро і заложив ся тут в дуже добрім місці. Шість тижнів били ся з ними Поляки, хотіли їх табору дістати, та добре боронив ся старий Гуня, не давав ся Полякам, в ночі потайки козаків на польське військо вислав і їх полохав. Але не стало під кінець у козаків припасу, ні борошна ні пороху. Ждали помочи зза Дніпра; та заступили там Поляки дорогу й відбили вози, що припас везли. Прийшли козаки до табору з голими руками, і побачило військо козацьке, що не подолає, піддало ся Полякам. Тоді Поляки нові порядки завели. Козаків мало бути тепер тільки 6 тисяч, та й то у сі шість тисяч позаводили Поляки багато своїх людей, а правдивого козацтва й стільки не було. Мали тепер козаки мешкати тільки в старостві Корсунським, Черкаським і Чигринським; хто жив в иньшій місці, мусів продати свою оселю й перейти сюди. Всю більшу старшину; полковників, осавулів з Поляків понаставлявано, з козаків тільки сотники та й тих не самі воли вибирали собі, а Поляки настановляли їм, хто їм був вірний або дуже заслужений. А козаки, котрі в ті шість тисяч не попали, мали як кріпаки панщину робити; а щоб слухали ся своїх панів, Поляки своє військо поставили по всій Україні. Щоб на Запорожю не збирали ся, поставили на Січи Поляки реєстрованих козаків, а на порогах збудували кріпость Кодак, і там військо стояло, нікого на Запороже без паспорту не пускало.

Хмельницький за повстання сього був військовим писарем. Тепер став сотником чигринським, бо вся вища старшина була з Поляків.

Тяжко було йому, як задавлено тепер козацщину,

та й цілу Україну, як приборкано славне військо запорозьке, як орлови крила підрізано.

Давнійше теж бувало, що Полякам удавало ся приборкати козаччину, але тільки на малий час, бо Полякам треба було на війну козацького війська, більшого від тих кількох тисяч реєстрових: брали в службу по тридцять, по сорок тисяч козаків і попускали їм тоді. А тепер війни не було ні з ким, і Полякам козаків не треба було; ще й своє військо вони поставили на Україні, пильнувати козаків.

Король польський, Володислав на імя хотів воювати ся з Турками, але він не мав права своєю волею війну почати, а пани польські війни не хотіли, хотіли спокій мати. Король хотів, щоб козаки самі Турка зачіпили, пішли походом на море, на турецькі землі, як давнійше ходили; посилав до них післанців своїх, давав гроші, щоб чайки побудували, і військо козацьке хотів до 12 тисяч збільшити. Їздили з тим до нього післанці козацькі, і Хмельницький був між ними. Дав їм король лист під печатю своєю королівською, обіцяв їм то зробити. Але провідали про сі заходи пани, королеви погрозили, щоб не робив того, та й старшина козацька, бачили, яку силу пани взяли, — не сміли підіймати ся, і листи королівські затаїти.

Придавлено зовсім козаччину, а з нею й увесь сільський люд, що тілки козаччиною ще й дихав тут трохи, бо та панам волі не давала. А тепер і козаки в неволю попали, Полковники, що Поляки настановляли, з шляхтичів польських, — не дбали про козацьке добро. Забирали собі гроші, що присилали ся на козаків від короля, і козаків як своїх кріпаків до своєї домашньої роботи уживали і всіяко кривдили їх. Коли який козак добуде в степу від Татар коня доброго — заберуть у нього як зловлять козаки якого Татарина в неволю, то Поляки того полоненника

скажуть якому польському воякови до начальства завести: тому воякови від гетьмана польського похвала і ласка, а козакови нічого. За те як з Запорожа післати сокола, орла або хорта в дарунок якому панови в городи через дикі степи, то пошлють бідного козака, не жалуючи, хоч би й згинув від Татар, як то в степах тоді дуже не тяжко було. Котрі козаки ходили за Пороги по рибу, брали від них десяту рибу на Кодаку, на комісарів польських; а ще особно мусіли давати полковникови, сотникови, осавулови. Від Жидів орендарів знов та була кривда, що не вільно було козакови ніякого напитку на потребу свою держати, не тільки меду, горілки або пива, — але навіть і браги. Так оповідає козацькі жалі тодішній Українець.

А стара дума українська так описує кривди, які мали люде від полського війська, що стояло на Україні:

Та ще то Ляхи мостовії пани
По козаках і по мужиках поставали
Та великую стацію*) вимишляли,
Од їх ключі поодбирали,
Та стали над їх домами господарями.
Хазяїна на конюшню одсилає,
А сам з його жінкою на подушках почиває
То козак альбо мужик із конюшної проходжає,
У квартиру поглядає,
Аж Лях мостовий пан із його жінкою на по-
душках спочиває.
То він один осьмак у кармані має,
Піде з тоски та з печалі в кабак, та й той прогуляє
То Лях мостовий пан од сна уставає,

---

*) Стація звала ся данина на вигивлення війська, що мусіли люде давати.

Юлицею йде — казав би як свиня не скребана
попереду вухом веде —

То Лях до корчми прохожає

Як свиня ухо до корчми прикладає,

А слухає Лях, що козак про Ляхів розмовляє —

То Лях у корчму вбігає і козака за чуб хватає.

То козак козацький звичай знає:

То будьто до Ляха медом і оковитою горілкою
припиває,

А тут Ляха за чуб хватає

І склянницею межі очі морскає

І келепом по ребрах торкає:

“Ех Ляхи ви, Ляхи, мостивії пани!

Хотя б ви од нас ключі поодбирали

І стали над нашими домами господарями —

Хотя б ви на нашу кумпанію не находжали...*)

Допікали тим Поляки всім до живої душі, а особливо козакам, тим що в реєстрі були, і тим що тепер були виписані з нього, а давнійше в козацтві були й до козацьких вільностей привикли. Терпіли вони до часу, але треба було тільки нагоди доброї, та чоловіка смілого, щоб їх до нового повстання підняти.

III.

Хмельницький тікає на Запороже.

“Ей старосто, каже, ти мій старосто

Кричевський,

Коли б ти добре дбав,

---

*) Подають ся усі уривки з старих дум, щоб бачити, яка пам'ять про Хмельничину була в нашій народі. З пісні слова не викінеш, тому і полишаємо не одно терике слово, що в них стрічаєть ся.

Кума мого Хмельницького живцем
узяв,
Ляхам мостивим панам, до рук по-
дав..”

В такім своєвільстві як стали Поляки собі над козаками все дозволяти, то не дуже вважали й на найбільш значних і заслужених козаків. Таке стало ся і з Хмельницьким.

Не злюбив його підстароста чигринський, Чаплинський на імя, та став йому всякими способами докучати. З чого то пішло не знати; балакали, що жінка між ними замішала ся: що Чаплинський той коханку у Хмельницького переманив: але то пізніше вже таку історію розвели. Досить, що Чаплинський, не злюбивши Хмельницького, сказав старості, що Хмельницький свій хутор без усякого права держить. То правда, що Хмельницький не мав на те твердості. Тверде право мав би, як би за наданням королівським та соймовим свій маєток тримав; а батько Хмельницького від старости, на слово його той хутір дежав.

Гірко було Хмельницькому батьківщину свою втрачати. Туди сюди кинув ся, кажуть, що й до короля вдавав ся — нічого не помогло. Зібрав підстароста службу свою, напав на Суботів, вдер ся силоміць. Богдана дома не було. Чаплинський, як тоді робило ся, заїхав хутор, забрав майно, худобу, збіже. А що сім'я Хмельницького хотіла боронити ся, то ще й синка Богданового, десятилітнього хлопця, казав Чаплинський своїм людям канчуками серед хутора вибити; і так його пошмагали, що до дому ледви живого занесли, й скоро він помер потім. Став Хмельницький своєї кривди судом доходити, але суд там був — пожаль ся Боже козакови судити ся, та ще з паном старостою, що за Чаплинського заступив ся. Тільки гірше в кожній справі докучати почали Хмельниць-

кому старостинські підпанки. Далі почали казати на нього, що козаків бунтує на море йти. Се так оповідали, що Хмельницький викрав у иншого старшого козацького, Барабашенка, лист королівський, де король козакам казав іти на море, а старшина козацька то затаїла:

Тоді ж то Хмельницький добре дбав,
Кумом до себе гетьмана*) молодого Барабаша
зазивав,

А ще дорогими напитками його витав,

І стиха словами промовляв:

“Ей пане куме, пане Барабашу, пане гетьмане
молодий,

Чи не могли б ми з тобою у двох королевських
листів прочитати,

Козакам козацькі порядки подавати,
За віру християнську одностайно стати?”

Оттогді ж то Барабаш, гетьман молдий,

Стиха словами промовляв:

“Ей пане куме, пане Хмельницький, пане писарю
військовий,

На що нам козакам козацькі порядки давати,

Чи не лучше нам із Ляхами мостивими панами
З упокоєм хліб-сіль по вік вічний уживати?”

Оттогді то Хмельницький на кума свого Бараша
Велике пересердие має,

Ще кращими напитками витає.

Оттогді то Барабаш, гетьман молодий,

Як у кума свого Хмельницького дорогого на-
питку напивсь,

Так у його і спать поваливсь.

---

*) Дума зве Барабаша гетьманом помилкою; так само Хмельницький не був тоді писарем військовим, як у ній називається.

Оттогді то Хмельницький добре дбав,
Із правої руки, із мезинного пальця щиро-злот-
ний перстень ізняв,
Із лівої кишені ключі виймав,
З-під пояса шовковий шматок висмикав,
На слугу свого вірного добре кликав-покликав:
“Ей слуго ти мій, повірений Хмельницького!
Велю я тобі добре дбати,
На доброго коня сідати
До города Черкаського до пані Барабашевої
прибувати
Королівські листи до рук добре приймати”

—і так виманив Хмельницький від Барабашихи листи. А видуривши тим чином листи королівські, ними б то Хмельницький збунтував козаків.

Сам Хмельницький казав, що його невинно обмовлено перед старостою, ніби то він бунтує козаків. Але староста повірив, казав його взяти, і буцім то й на смерть його карати хотів, та кум Хмельницького Кричевський його взяв на поруку. А Хмельницький, побачивши, що йому вже з Поляками однаково не жити, перед Різдом року 1648 втік в Запорожські степи. Там тулила ся ріжна козачина своєвільна, що не хотіла перед панами гнути ся, і тут пробувала в голоді й біді, промишляючи рибою та зьвірем, та добычею. На собі дізнавши різних прикrostий і кривд від Поляків, вона тільки й мріяла про те, щоб по давнійшому повстати й вигнати їх з України. Хмельницький з нею про свої кривди і кривди козацькі, про те як жалів ся перед королем на Поляків, що кривдять козаків, та й король нічого не міг допомгти, бо дуже велику силу взяли над ним пани. Як був Хмельницький останній раз у нього у Варшаві, то король наслухавши ся їх жалів, сказав: “Маєте шаблі при боку, ними свої права доходіть”. Показував листи коро-

лівські, що у Барабаша викрав. Казав, що король за козаками і рад би, аби вони помогли йому панів приборкати. І чи не приборкають, як встануть одностайно по всій Україні маючи за собою й самого короля?

Таке говорив Хмельницький, або говорили про нього. На острові Дніпровому, де засів він, в неприступному місці, почали громадитись коло нього козаки, що найсміливійші. Гетьман польський Потоцкий, прочувши, що Хмельницький утік, затрівожив ся й післав за ним 500 козаків і 300 польських вояків, щоб Хмельницького зловити. Але Хмельницький підслав кількох з своїх до тих козаків і намовляв їх, аби не тримали з Поляками, а до Хмельницького пристали. Послухали ся козаки їх намов — як їм справді на своїх земляків, на свою кров наступати, Полякам помагати? краще разом свого права і кривди доходити! Поляків котрих побили, котрих розполошили, котрих до Хмельницького живцем привели. Тішив ся тим Хмельницький і товариші його; а разом розуміли, що вже тепер нема їм повороту; полила ся кров польська між ними. Або пан, або пропав! І треба тепер думати, як від Поляків одборонитись.

Як тікав Хмельницький у степи, взяв з собою того татарського бранця, що в дворі його проживав і з ним приятелював. Хто то міг знати, чи не прийшло ся б Хмельницькому і до Криму тікати від рук польських! Тепер післав він до Криму своїх людей до батька того бранця, мурзи татарського, щоб приїхав до нього, а він йому сина видасть без викупу і без обміну; казав своїм людям перед тим батьком присягнути, що Хмельницький нічого злого йому не вчинить, або й закладнів лишити для безпеки. І мурза той послухав ся, приїхав до Хмельницького з Татарами, а Хмельницький справив їм бенкет, вернув свого бранця. І став при тім намовляти того мурзу, аби Татари з козаками разом на Поляків ішли. Не перши-

на се була; нераз мурзи та хани татарські козаків до себе в трудну годину запрошали. І козаки кликали собі в поміч Татар, як повставали на Поляків. Але так склало ся, що досі Татари ані разу не прийшли помогти козакам: чи то Поляки вміли їх перекупити, чи не хотіло ся Татарам з Поляками сварити ся, упускати багаті гроші, що їм Польща рік річно платила, аби не нападали на Польщу. Тепер же хан татарський Іслам-герай був сердитий на Польщу, бо вже три роки йому грошей не плачено; до того в Криму була велика біда. Тому Татари надумали пристати до Хмельницького. Сам хан одначе не хотів іти в похід, не знаючи, що вийде з того, наказав іти з козаками мурзі перекопському Тугай-бею, одному з найбільших мурз, з великим полком татарським.

Як довідали ся на Запорожу, що Татари обіцяли йти з Хмельницьким на Україну, все що жило почало збирати ся до Хмельницького та ладити ся до походу. Козаки корсунського полку, що стояли на Січи з залогою з польської руки, збунтували ся, повязали свою старшину й пристали до Хмельницького. Хмельницький прибув до Січи, читав перед козаками листи королівські й закликав іти на Україну, Поляків проганяти, права добувати, королеви на панів помагати. Любо то козаки прийняли. Хмельницького окричали гетьманом, шапками окрили. Ухвалили однодушно йти на Україну, за віру і вільність воювати. Було се скоро по Водохрищах року 1648.

З сусідних міст і сіл почали втікати сміливійші в степи до Хмельницького. Чутка про нього ширила ся й росла по Україні, і люде готовили зброю й припас, щоб зараз іти до козаків, як тільки вони придуть на Україну.

IV.

Жовті води і Корсунь.

Розлили ся круті бережечки по роздоллі,
Пожурились славні козаченьки у неволі.
Гей ви хлопці, ви добрі молодці не журіть ся,
Посідлайте коні вороні, садовіть ся!
Та наберем червоної китайки та на славу;
Гей, щоб наша червона китайка не злиняла,
Та щоб наша козацька слава не пропала,
Гей щоб наша червона китайка червоніла,
А щоб наша козацька слава не змарніла.
Гей у лузі червона калина похилила ся,
Чогось наша славна Україна засмутила ся.
А ми ж тую червону калину та піднімемо,
А ми ж свою славну Україну розвеселемо!

Про рух на Запорожу до Поляків доходили тільки неясні чутки. Трудно їм було щось довідати ся, бо перед ними таїли ся, а спочували козакам. Так завсігди бувало, що козаки все знають, що Поляки роблять, а Поляки про козаків не знають нічого. Про них ніхто не виговорить ся, не зрадить. Як і впаде в польські руки який козак, то хоч на огні печи, хоч на які муки бери — нічого не скаже. Замучать на смерть, а нічого не довідають ся. Хиба умисно набреше, аби змити, з путя збити.

Проте пани польські на Україні і з того що бачили та чули на вколо себе, почали трівожити ся й кликали гетьмана польського Миколу Потоцького, аби з військом прибував на Україну, боронив їх від козаків, якби повстали. І Потоцький сам, хоч дещо тільки знав про Хмельницького, тримав ся обережно. Казав позабирати гармати з міст і замків ближших до степу, щоб не забрали козаки, і у людей велів шу-

кати зброю і відбирати. У самих маєтностях Вишневецького, в Лубенщині, багато тисяч рушниць та самопалів по людях забрано. Полки козацькі реєстрові Потоцький поставив по границі: в Черкасах, Каневі, Корсуні, Богуславі, і на весну збирався йти на козаків.

Король відводив його від сеї гадки, радив краще пустити козаків на море, аби тим зайняли ся, а Хмельницького ласкою до себе привернути. Потоцький, чинячи волю королівську, писав до Хмельницького, але той одповів, що тоді з Запорожа вийде і воювати не буде, як вернуть війську козацькому давніші права, — щоб не були Поляки над ними старшими, а вони самі собі старшину вибирали. Сього Потоцький не хотів дозволити (та й не міг на свою руку того зробити), і постановив іти походом, щоб не пустити Хмельницького на Україну, аби народу не бунтував.

Скоро по великодні післав Потоцький перед себе свого сина Стефана з польським військом конним і з частиною реєстрових, а Дніпром, байдаками — решту козацьких полків реєстрових. Сам збирався йти слідом за ним з своїм помічником, гетьманом польним Каліновским. Було з Стефаном Потоцьким 2000 польського війська, окрім козаків, а з гетьманами польськими тисяч шість, самих козаків (а друге стільки бувало їх “пахолків”, джур, всякої служби, так що можна все рахувати у двоє).

Молодий Потоцький, хоч мав при собі старих і досвідчених дорадників, сміло і необачно пустився в степи. Хмельницький, маючи про все добрі відомости, дав йому йти свobodно, аж за Жовтими Водами, в глибокім степу стрілися Поляки з передніми полками козацькими. За порадою своїх старших товаришів Стефан Потоцький заложився тут табором, і післав до батька вістника, просячи прибувати. Хмель-

ницький забавляв його легкою бійкою, а тим часом мав око поки що на реєстрове військо козацьке, що йшло Дніпром. В тім війську було багато людей, що всею душею до повстаня тягнули. Коли військо прийшло під Камінний Затон, оден з них вхопив корогу й почав кликати козаків на чернецьку раду. Козаки збігли ся на раду й почали кричати, що не будуть з Хмельницьким воювати, бо він стоїть за віру православу і за вільности козацькі. Окричали собі старшим Кривулю і порішили йти на польське військо разом з Татарами. Почувши се Іляш старшина, вірний Полякам, кинув ся був з рушницею на привидцю того бунту, але тут козаки кинули ся на нього, почали його бити обухами, й забили на смерть. Побили й иньших старшин, що з Поляками тримали ся. А декотрі до козаків пристали. Між иншими Кричевський — і потім був полковником козацьким.

Зараз післали до Хмельницького. Він забрав до себе сих реєстрових козаків і з ними вдарив ще з більшими силами на польський табор, на Стефана Потоцького. Татарське військо тримало ся досі здалека, чекаючи, що з того буде. Тепер, як реєстрові козаки пристали до Хмельницького, і Тугай-бей набрав надії, що козаки візьмуть гору, і постановив їм помагати. Другого дня Поляки, ані гадки не маючи, виступили з табору на козаків — аж раптом з другого боку несподівано побачили против себе орду Татарську. Впало в них серце відразу, стали тікати назад до табору куди видко. Реєстрові козаки, що були з Потоцьким передали ся до Хмельницького. Навіть драгуни, набрані также з Українців, тільки перебрані на німецький спосіб, почали кидати Поляків та переходити до козаків. Страх великий напав на Поляків. До того й надія на поміч від гетьманів пропала. Козаки переловили їх післанців і на гаум показували Полякам перехоцнені листи. Надумав Потоцький ми-

рити ся, післав своїх послів до Хмельницького. Хмельницький довгенько держав їх у себе, бо йому не спішно було; а Полякам вже ніяк довше тримати ся. Доходив уже третій тиждень, як сиділи вони тут в степу, проїли ся, і припасу не ставало. Нарешті Хмельницький каже, що пустить Поляків, тільки аби гармати йому віддали. Просили присягнути на те, — присягнув.

Поляки віддали гармати й пішли назад як не пишні. Хмельницький за ними. Аж на дорозі, під Княжими байраками — гвалт! військо! — а то Татари на польських недобитків налетіли. Мусів Потоцький знов табор ставити, пробувати боронити ся. А тут його з власних гармат як почнуть пражити! До того місце безводне, коней прийшо ся самим з табору вигнати. Не можна було тримати ся. Татари ударили знову — хто поліг, кого живого взяли. Стефана Потоцького тяжко раненого повезли на Запороже, але на дорозі він помер. Про комісара Шемберка, що доїв був козакам, як старшував над ними, кажуть, що голову йому відрубали і так на тичці носили.

Було се 6-го мая 1648 р.; перша велика побіда козацтва над Поляками.

Тоді то у святий день у божественний у вівторник Хмельницький козаків до сходу сонця пробуждає і стиха словами промовляє:

“Ей козаки, діти, друзі-молодці,
Прошу я вас, добре дбайте, од сна уставайте,
Руський отчеша читайте,
На лядські табури наїзджайте,
Лядські табури на три части розбивайте,
Ляхів мостивих панів у пень рубайте,
Кров їх лядську у полі з жовтим піском мішайте —
Віри своєї християнської у поругу вічні часи не по-
дайте!”

Оттогді ж то козаки друзі-молодці добре дбали
Од сна уставали, руський отченаш читали,
На лядський табур наїзджали,
Лядські табури на три части розбивали,
Ляхів мостивих панів у пень рубали,
Кров їх лядську у полі з жовтим піском мішали,
Віри своєї християнської у поругу вічні часи не по-
дали” —

оповідає стара думка.

А старий Потоцкий з Каліновским тим часом не маючи вісти від сина, пійшов був його слідом, і дійшов уже був під Чигрин. Але поміркував, що воно мабуть щось не гаразд в степу діється, коли до нього вісти не доходять, і спинив ся.

З Кодаку дістав звістку тільки, що реєстрові до Хмельницького пристали, ті що Дніпром їхали: два вояки, що з гарматою були, прибігли і сповістили. З того міркував Потоцкий, що мабуть і з його сином не добре. А хоч як гірко йому було лишати сина в степу, та боячи ся, щоб вирвавши ся так далеко, не вскочити в халепу, мусів вертати ся.

Повернув від Чигирини назад. Посумніли польські вояки, що сподівали ся легкої слави, легкої побіди над козаками. Насміхали ся потім з гетьманів, що в каретах на козаків вибрали ся, піячили в поході, з дівками забавляли ся, і на коней сідати не хотіли, щоб з козаками бити ся — казали, що нагайками їх поженуть. А тут прийшло ся завертати ся перед козаками. Потоцкий казав міста і села по дорозі палити, припаси нищити, щоб козаки не поживили ся. Польському війську в те грати — почали міста грабувати, людей розбивати, і тим ще більше людям жалю додавали.

Під Черкасами притягнув ся один шляхтич недобиток з над Жовтих вод і оповістив про все, що

стало ся. Жаль і страх впав на польське військо. По-тоцкий з жалю напивав ся горілкою: грозив ся помстити над козаками, як мстив ся по бунті 1637 р., саджаючи їх на паль без числа. Але не хотів слухати Каліновського, що радив іти проти козаків. Казав іти назад. Проминули Корсунь, аж тут прийшла вість, що Хмельницький вже зовсім близько підходить з татарською ордою. Сполошили ся, спинили ся, стали табор закладати між Корсунем і Стеблевим коло старого валу, на місці дуже недобрім. Не було часу ні місця вибрати, ні табору добре укріпити, бо козаки вже надходили. Побачивши, яке велике військо козацьке наступає, Поляки злякали ся. Козаки, які впали їм в руки, казали, що козацького війська є вже 47 тисяч, і що день то нові ватаги прибувають: одного дня, казали, 15 тисяч прибуло! Правда, як козацьке військо вже на Україну, між села і городи вийшло з степів, то з усіх боків сила силенна людей до нього почало стягати ся, хоч і не так може, як ті козацькі бранці казали. На радї военній рішили начальники польські кинути се таборище і йти далі. Але козаки довідали ся про се й на дорозі, в Гороховій діброві, куди польське військо мало йти, поробили засіки, викопали рови, і поставили свої гармати в укритім місці. Другого дня, 16 мая, польське військо рушило нічого не знаючи, і козаки тільки здалека його провозжали. Але як у ту діброву польське військо зайшло, так як у матню вскочило. Вози, гармати позастрягали в болоті, в ровах, в засіках. Козаки з усіх боків обпали, з гармат почали Поляків пражити. В полудне зачала ся битва, а до вечера нічого від польського війська не лишило ся: табор козаки розбили, гармати побрали. Тут Поляки кинули ся в розтіч, хто куди міг пробити ся. Але втікло мало, і то більше служба та джури. Значних козаки не пускали, ловили, брали в неволю. Взяли й обох гетьманів, По-

тоцького і Каліновського, і Хмельницький подарував їх Тугай-бееви:

Тоді козаки Ляхів догоняли,
Пана Потоцького піймали, як барана звязали,
Та перед Хмельницького гетьмана примчали;
“Гей пане Потоцький, чого у тебе розум жіноцький?
Не міг еси в Камяниці Подільці пробувати,
Печеного поросяти, куриці з перцем та з шапра-
ном уживати,
А тепер не зумієш ти з нами козаками воювати
І житньою соломахи з тузлуком уживати!
Хиба велю тебе кримському хану дати,
Щоб навчили тебе кримські нагаї сирої кобилини
жувати!”...

V.

Під Білою церквою.

Чи не той то хміль, що коло тичин веть ся
Гей той то Хмельницький, що з Ляхами
беть ся.

Чи не той то хміль, що по ниві грає?
Ой той то Хмельницький що Ляхів рубає.

Чи не той то хміль, що у пиві кисне?

Ой той то Хмельницький, що Ляшеньків
тисне.

Не мала давно Польща такого лиха! Ціле війсь-ко на піре рознесене, обидва гетьмани в неволі та-тарській. Вороже військо стоїть під Київом, і яке війсь-ко? Козаки, збунтовані хлопи, мужики, наволоч, гультьйство, як на них польські пани казали. А тут саме під той час умер король Володислав, що його так козаки любили й слухали, вважали своїм приятелем. Не було кому щось порадити, до козаків промо-

вити. В Польщі король не був дідичний (наслідний), а виборний, і виберали його з великою церемонією: збирали насамперед сойм конвокаційний, щоб зробити порядок на час безкоролів'я, та порадити ся, як короля вибирати; потім сойм елекційний — короля вибирати; нарешті сойм коронаційний — короля коронувати. На се все треба було добрих півроку часу; а поки короля не було, старшим уважав ся арцибіскуп гнєзненський, старший між владиками польськими; тільки він старшим був більше по імени, а слухати ся його мало хто слухав.

Журили ся Поляки, але не дуже веселив ся і Хмельницький. Він сам не сподівав ся погромити Поляків так дуже, і не треба було йому того. Він бажав, щоб вернули ся давні порядки козацькі, які були перед 1637 роком, і того добивав ся від Потоцького. Потоцький не згожував ся на се й хотів силою Хмельницького покарати! Хмельницький мусів боронити ся. Та занадте сильно вдарив свого супротивника, і той насамперед мусів силувати ся, щоб віддати йому. Ще не знаючи про смерть короля, Хмельницький вислав по корсунській побіді лист до короля і до деяких панів. Звиняв ся, що мусів підняти оруже на війсьکو коронне. Оповідав кривди свої й козацькі, які виробляють їм пани на злість королеви, тай приказують: "отож вам король! а поможе вам король, такі сякі сини!" Просив, щоб війсьکو козацьке збільшене було до 12 тис. (як то король був обіцяв), щоб заплачено їм гроші за попередні роки і повернено давнійші вільности, щоб їм самим вибирати старших. Сї послї Хмельницького застали короля в труні. А сам він стояв тим часом під Білою Церквою. Далі йти не хотів, щоб не дратувати Поляків ще гірше; але й війська пускати не міг, бо не знав, чи схочуть Поляки мирити ся чи бити ся. Чекав, що вони надума-

ють. А тим часом розсилав по Україні своїх людей, як і перед тим, — підіймати всіх на панів.

“Не слухайте ся панів та підпанків як невольники. Ви сю землю зайняли, вигнавши з відси Татар. Ваші батьки купили її для вас кровю своєю, боронячи її від ворогів. А тим часом за неї накладають на вас податки, служби, панщину. Військо польське нищить ваше добро, безчестить ваших жінок і дітей. Підіймайте ся, козаки й селяне, щоб задати Полякам рішучий удар! Аж як у власній середині почують вони зелізо, — побачуть, як їх міста здобуваєте ви, — аж тоді дадуть вам вони свободу і чистий спокій!”

Такі листи розсилав Хмельницький по Україні з Запорожа, з походу на Поляків і тепер з під Білої Церкви. Та після того, як козацьке військо так розгромило Поляків, не треба було довго намовляти людей до повстання. Пани польські, їх слуги, Жиди-орендарі, що держали в посесії корчми, стави, мостове і всякі доходи, і цілі маєтки панські*), — все що жило ся від народу і його праці та давало йому в знаки давнійше, — тепер дріжало перед його гнівом і пімстою. Куди видко тікало з України:

Повіяли вітри все буйнії,

Пішли дворяне все смутнії —

---

*)Тим Жиди й доїли Українцям, що ріжні побори на панів та на себе вимишляли. А називаємо Жидів Жидами не в образі а тому, що їх здавна на Україні так називано, і иньшої назви у нас для них не було і нема. Правда, тепер дехто називає їх з московська Євреями, бо слово “Жид” вважають за образливе. Але саме слово се не має нічого ганебного. Так самі Жиди називають себе в Галичині, Польщі, Чехії, так називали себе і на Україні з давніх часів. Образа може бути в тім, як звертають ся до Жидів, а не в самім сїм слові.

Берег з берега, а круча з кручами —
Там дворяне проходили,
Кидають отчизну і свою дідизну,
Свої пасіки і левади.

А стара дума глузує з того переполоху:
Ой не чорная хмара над Польщею встала —
Тож не одна Ляшка удовою стала!
Бо на праву середу
Зайняли козаки Ляхів так як би череду:
Ой котрих гнали до Прута,
Була дороженька барзо крута.
Котрих до Бузька,
Була дороженька барзо грузька.
А котрих до Хотину,
То біжучи поптіли —
То кидали козаки Ляхів у воду
К чортовій матери на прохолоду...
Обізветь ся первий Жид, Гичик,
Тай хапаєть ся за бичик.
Обізветь ся другий Жид, Шльома —
“Ой яж пак не буду на сабас дома!”

Третій Жид озветь ся, Оврам:
“У мене не великий крам:
Шпильки, голки, креміння, люльки, —
Так я свій крам у коробочку склав,
Та козакам пятами наживав.

Обізветь ся четвертий Жид, Давидко:
“Ой брате Лейбо, уже ж там із-за гори ко-
зацькі корогви видко!”

Обізветь ся пятий Жид, Юдко:
“Нумо до Полонного утікати прудко!”

Тоді Жид Лейба біжить;
Аж живіт дріжить;
Як на школу погляне,
Його серце жидівське зівяне
“Ей школо ж моя, школо мурованая!”

Тепер тебе її в пазуху взяти,
Нї в кешеню сховати.

Алеж доведеть ся Хмельницького козакам на
срач, на балаки покидати!"

Люде забирали панське і жидівське добро, забирали панську худобу і збіже, розбирали панські грунти і поля. Заводили між собою вибірний лад, наставляли собі своїх отаманів. З кількох сіл складала ся сотня, і вибирали собі сотника, що був їм не тільки начальником на війні, а її управителем і судією. З сотень складав ся полк; таких полків за Хмельницького було вісім по сей бік Дніпра і вісім по той; полк вибирав собі полковника; вся старшина і управа була вибирана, так само священники і все духовенство. Котрі охочійші до війни, йшли ватагами до Хмельницького, або збираючи ся в більші полки йшли "чистити Україну", — розбивали кріпости й городи, де ховали ся Поляки й Жиди, забирали їх маєтки, палили, побивали людей.

"Що далі йдуть, і в яке місто прийдуть, і все їм військо прибуває з усяких станів людей — окрім Ляхів тільки: і Жидів багато хрестить ся й пристає до війська; а Лях хочби й схотів хрестити ся, та їх не приймають, а всіх побивають", пише сучасний чоловік, що їздив по Україні. Метили ся при тім на Поляках і Жидах за свої кривди часом нелюдсько і не милосердно: побивали старих і малих, жінок і дітей, розтинали вагітним жінкам животи і ріжним способом знущали ся. Не дивувати ся, коли і самі зазнавали подібного. В свіжій пам'яті були нелюдські кари по останнім повстанні, як Потоцький козаків на паль вбивав і иньшими муками мучив. На Вишневецького Хмельницький писав до короля, що він козаків і священників мучив, дупив, на паль сажав, сверлом очі казав викручувати і иньші нечувані муки задавати. А

хто подумає про всю наругу, яку приходило ся людям терпіти стільки часу, — безчещене жінок і доньок, бите, глузоване, тяжку працю панщину і всякі кривди... Не диво, що назбирало ся злости і в сих повстанцях.

Але не всі думали про пімсту, грабоване, забиване. Далеко більше народу спішило ся з вільности, з безпанського життя скористати на те тільки, щоб своє жите по людському завести. Заводили краще хазяйство, ставили школи, шпиталї, церкви, заводили хори півчі, закликали майстрів до мальовання ікон гарних і різблення іконостасів (тоді бо вся краса і все добре і гарне у наших людей в церквах було). Архидїякон Павло з Сїрії, що переїздив через Україну за Хмельницького, дивував ся, як розвинуло ся й покращало українське жите за той час, як Україна позбула ся Поляків. “Козаки опанували край, подїлили землі між собою, і рабують ліси, випалюють корінне, засївають землю”; де стояли глухі ліси, поставали села, поля; “бувши перед тим в неволї і пониженю, живуть тепер в радости, веселости, свободї; набудували соборних церков, поставили прегарні ікони, святї іконостаси, корогви; з новим запалом почали вони проголошувати свою віру*), з великою пильністю займають ся вони наукою, читаннем і співом церковним”. Хвалить Павло їх милосерде для убогих, калїк і сирїт, що так нампожили ся під час війни з Поляками. Дивуєть ся, що діти всі, навіть сироти вміють читати. “Число письменних особливо побільшило ся

---

*) За польського пановання, особливо ще перед козаччиною, на віру православну була велика тіснота від Поляків, що силоміць заводили уїю; через те віра православна вважала ся як би знаком українського народу, і через се также Українці так нею дорожили.

від часу Хмельницького; продовж, Боже йому віку, що визволив сі мільйони православних від кормиги їх ворогів”, каже він.

Се не були розбійники, жадні чужого добра, чужої праці, а люде, що повставали з зброєю в руках, аби здобути свободу і можливість жити по людському.

І освободивши свою землю, ставши панами на ній, з повної груди співали:

“Та не буде лучше, ой не буде краще,
Як у нас на Україні,
Та не має Жида, та не має Ляха,
Не має унії”.

VI.

Під Львовом і Замостем

Гей не дивуйте ся, добрії люде,
Що на Україні повстало:
Ой за Дошовим, під Сорокою
Множество Ляхів пропало!
Перебійніс водить не много —
Сімсот козаків з собою,
Рубає мечем голови з плечей,
А решту топить водою.
Ой пийте, Ляхи, води калюжі
Води калюжі болотнянії,
А що пивали по тій Україні
Меди та вина ситнії!
Ой чи бач, Ляше,—що по Случ наше*)
По Костяную могилу.
Як не схотіли, забунтували,
Тай утеряли Україну.

*) Случ була границею від Волини Київського воеводства і земель козацьких, що в ній були.

Хмельницький стояв під Білою Церквою і чекав, що Поляки на соймі в Варшаві урядять. А там на соймі думка думку гнала. Одні казали, що нема чого дивувати ся, коли козаки повстали від тої неволі, яку Поляки були їм накиннули; треба дати амністію (пробачення) за те що стало ся, дати більші права козакам, то й буде спокій. Інші казали, що треба насамперед оружєм приборкати козаків, спокій завести на Україні силоміць, а тоді порядки робити. І нарешті зробили і так і сяк: вислали комісарів до Хмельницького, щоб з ним доходити до згоди. Післали воєводу Адама Киселя, Українця з роду і віри (одного з небогатьох панів що тримали ся українства): він був дуже за тим, аби з козацчиною до згоди прийти; поїхало ще кілька панів з ним. А заразом постановили зібрати нове військо на козаків, 36 тисяч післали, і начальниками визначили трьох панів-магнатів: кн. Заславського, Конєцпольського і Остророга. Були то пани багаті й можливі, для того їх взяли, щоб могли і своїм грошем поорудувати (бо в Польщі в скарбі звичайно ніколи грошей не було). Але до війни були вони нездатні зовсім, так що козаки прозвали їх "периною, дитиною і латиною", бо кн. Заславський був дуже ніжений пан, Конєцпольський дуже молодий, а Остророг дуже учений, тільки до війни не здатний.

Поки сойм радив, а військо збирало ся, комісари ніяк не могли добити ся до Хмельницького, бо повстане розливалось ся все ширше по Україні, а кн. Вишневецький, недоляшок, перевертень український, бив ся з козацчиною на Волини, силкуючи ся задавити повстане страхом, тяжкими карами, погромом повстанських ватаг. Він був найлютіший ворог козаків, що вигнали його з безконечних маєтностей лубенських. На Волини з ним воював ся оден з найславніших ватажків козацьких Максим Кривонос, в пісні оспіваний під іменем Перебийноса. Оден перед другим —

Кривонос перед Вишневецьким, а Вишневецький перед Кривоносом мов умисно хотіли похвалити ся нелюдськістю, потоками крові, страшною пімстою; тільки що Кривонос був темний мужик, а Вишневецький просвіщений, великий пан; він тих повстанців за скотів уважав, — але рівняв ся з ними в нелюдськiм хижацтві. Кривонос счинив страшенну різню, здобувши Полонне, де поховало ся багато панів і Жидів — порізав їх як худобу. А Вишневецький, здобувши Немирів, що тримав ся козаків, мучив людей нелюдськими муками, казав парити горячою водою, на куски рубати казав, і сам при тих муках стояв, та кричав мучити так, “аби чули що вмирають!” Так оповідали про нього, а прикро навіть і описувати те, що кажуть та пишуть про те, що одні другим, Поляки Українцям а Українці Полякам тоді виробляли. Навіть мертвих не жалували, з гробів їх кости викидали, нечестили.

Хмельницький не мішав ся в сю війну, що вели з Поляками різні ватажки загонів козацьких; тільки поволі посував ся на захід, на волинську границу. Чекав ніби, що йому комісарі привезуть, — які права Поляки козакам признають. Аж нове польське військо Заславського, Конецпольского і Остророга, що тим часом зібрало ся, рушило на нього, під осінь 1648 р. Тоді і Хмельницький рушив проти них і разом післав по Татарську орду, щоб прибувала йому в поміч. Польське військо, забувши недавні погроми, сьміло й безпечно пішло йому на зустріч і приступило під Пилявіці, маленький, поганський замок над р. Пилявкою, недалеко від Стараконстантинова на Волини. Найзначнійші й найбогатші пани поїздили ся до польського війська, а вибирали ся не як на війну, а як на якусь забаву. Везли з собою дорогі шатра, дорогу посуду, шати й убраня коштовні. “Не стільки з зелізом, як з сріблом вибрали ся”, і задавали в таборі своїм бенькити та пири, оден перед од-

ним вихваляючи ся розкішю та богацтвом своїм. Козаками не журили ся, думали їх без усякого клопоту погромити; глузували і кепкували з козацького війська. А Хмельницький, чекаючи татарської орди, їх умисно не зачіпав, ще й переговори про згоду з ними завів. Тягнув так цілі два тижні, а тим часом все нові та нові полки козацькі до нього приходили; та й орда була близько — правда, що не ціла, а тільки частина. Поляки про се не знали. 13 вересня звели битву з козаками; козаки умисно подавали ся, а потім побивали їх, так що ті застелили береги річки своїм трупом. Замішали ся Поляки, побачивши се, а тут несподівано ударила на них орда Татарська. Тут у них душа упала. А до того ще, кажуть, Хмельницький підслав до Поляків свого чоловіка, що ніби не хочючи їм в руки впав та на допитах “усю правду” виспівав: що до Хмельницького буцім то 40 тисяч Татар прийшло, і сам хан слідом прибуде. Настрашили ся начальники польські, тут же зараз на полі, на конях раду вчинили, що їм робити. Місце де вони стояли, було нікчемне, не можна було на нім боронити ся. Постановили кинути табор свій пребогатий, з усім припасом, з усіми богацтвами, — а відступати налегко, “комонником” (кіннотою). Та в ночі по таборі польським пішла чутка, що начальники потиху кинули військо. Тут уже такий страх напав на польське військо, що всі розум потратили. Почали тікати куди видко, що хто запопав. Заславський утік на однім коні, полишивши свої карети, пребогаті убрання, посуду і свій полк німецький. Про Конецпольського казали, що з переляку перемінив ся убранням з одним мужиком, взяв у нього коня і так тікав, щоб не пізнали. Тікали без памяти так, що деякі аж за Вислою опинили ся, як посьміяв ся з них Кисіль. Кождий кричав: “стійте”, а сам аби до коня допав ся, летів без очей, аби не зостав ся, — глузували з них Українці.

Рано козаки виїхали під польський табор на герц, а від Поляків ні духу, Підїхали близше, а табор польський порожнісенський. Тодї кинули ся на здогін. Рубали, брали в неволю. Але багато козаків не дбаючи про утікачів кинули ся грабувати їх достатки, пребогатий обоз, і через те багато Поляків винесли ціло свої голови. За те бідні козаки пишали ся в дорогих атласових кафтанах, в золото-кованих поясах та дорогих, золотом вишиваних сапянцях, на багато вбраних конях панських.

Тодї не оден козак за Хмельницького Бога просив,

Що не оден панський жупан зносив.

Недобитки з війська польського зібрали ся у Львові. Найбільше покладали ся на Вишневецького і йому головне начальство віддали. Він почав збирати гроші на оборону з лвівських купців, міщан, попів; з церков і монастирів не тільки католицьких, але й православних забирали гроші, золото, срібло з престолів, з образів. Але забравши гроші, Вишневецький покинув у Львові тільки маленьку залогу, а сам з грошима подав ся до Варшави. Військо козацьке тим часом ішло на Галичину; передові полки вже прибули сюди, і весь український люд підіймав ся й тут, так само як на Волини. В Теревовлі вже зараз, як прийшла вість про побіду Хмельницького під Пилявцями, міщане завели у себе козацький устрій, настановили собі сотників, здобули замок, почали розбивати сусідні двори шляхетські, побивати Поляків. Те саме в Товмачі, Заболотові, Рогатині, Потиличі, Янові, й багатьох иньших місцях. Міщане пристають до козаків, підіймають сусідне селянство, і збройними ватагами ходять на сусідні польські замки й двори, розбивають костели й монастирі католицькі, а Уяхів обіцюють “не жити ні одного на світ!”. Так само дрібна українська шляхта приставала до коза-

ків. Особливо підняла ся вона на Покутю, а головою її був тут Семен Височан. В Калушині, на підгір'ю, селян-певстанців зібрав ся полк з кількох тисяч, здобув собі гармати і гаківниці з польських замків і розбивав сусідні двори панські...

Польське міщанство, що правило Львовом, бачучи таке навколо себе, в великіім страху було: бояло ся і козацького війська, і своїх українських людей у себе дома, щоб не підняли ся на них. Хмельницький дуже легко міг би здобути Львів; але він не хотів сього. Він і з Волини в Галичину пройшов більше для того щоб не стояти. Саме тоді збирав ся вже сойм елекційний, що мав вибирати нового короля, і Хмельницький нетерпляче чекав того вибору, бо аж новий король міг розпочати з ним переговори на добре й до бути козацтву й народови українському якісь права і уступки від сойму. Попереднього разу козаки і всі Українці подавали свій голос за королевича Володислава, бо сподівали ся всього доброго від нього, і він справді добув Українцям різні полегкості. Тепер Хмельницький подав свій голос за меньшого брата Володиславового Яна-Казимира, і грозив, що буде оружно помагати на противників. Може сподівала ся, що Ян-Казимир буде йому за се вдячний і такий прихильний буде для Українців, як його покійний брат; але помилив ся, бо Ян-Казимир не вдав ся в брата, а в батька, що був козаком і всьому народови українському дуже неприязний.

Хмельницький простояв під Львовом два тижні. Поляки попалили передмістя і засіли в місті, було їм там тісно і горяче від козацького бомбардування. Козаки приступали то з того то з сього боку, або з гармат обстрілювали місто. Хмельницькому було Львова так потрібно, як печеного льоду, а Полякам львівським, не знаючи, душа терпла. Просили помилувати Львів; Хмельницький сказав, ща задля Укра-

їнців львівських помилує, але нехай заплатять окупу 200 тис. золотих. А Львовян уже перед тим вичистив Вишневецький як тільки міг. Просили Поляки Хмельницького, щоб пожалував їх, зменьшив окуп, оповідали йому свою біду й недостатки; Хмельницький сказав, що дуже жалує, але окупу не може зменьшити, бо обіцяв ті гроші Тугай-Бееви. Тим часом перейняли козаки воду і так примостили добре гармати, що на улицах людей побивали. Мусіли Поляки піддатися; зібрали що було грошей, а решту річами коштовними, ще й дарунки мусіли давати крім того Хмельницькому і його полковникам та справити обід козакам. Поставили бочки з горілкою, медом, вином; козаки пили до схочу ще й з собою забирали. А Поляки раділи, що з душею лишилися. Вважали то чудом, що Хмельницький приступом міста не здобув; казали, що то святий Ян з Дуклі оборонив місто од козаків і Татар, і на другий рік міщане поставили на честь того чуда пам'ятку: стовп з статуєю св. Яна, що й тепер стоїть.

А козаки по тій учті другого дня, 14 жовтня (октября) пішли з під Львова під Замостє, міцну кріпость на границі України, в Холмщині (в теперішній Люблинській губернії), де вже починаєть ся польський народ. В Замостю стояло військо зібране Вишневецьким. З тими силами, які мав, Хмельницький міг би взяти ту кріпость і те військо знищити дуже легко, аби тільки захотів. Але він не хотів задирати ся з Поляками, чекав вибору короля, і від нехочу тільки держав ніби то в облозі той замок; аж полковники козацькі дорікали і гнівали ся на гетьмана, що не добуває міста.

Нарешті перед шилпівським пущенням приїхав до Хмельницького посол від нового короля. Вибрали таки Яна Казимира. Він сповіщав Хмельницького про свій вибір, обіцяв всякі полекші козакам і вірі

православній, та просив Хмельницького першим ділом відступити від Замостя. Хмельницький виявляв велику радість, казав стріляти з гармат, і сказав, що зараз іде назад на Україну, сповняючи волю нового короля. Замостянам казав дати своєму війську маленький окуп всего 20 тис. золот., і на самі заговіни пішов на Україну.

Поляки не тямали ся з радости.

VII.

В Київі.

Честь Богу, хвала на віки війську Дніпровому,
Що з божої ласки загнало Ляшки к порту Вис-
ляному*)!

І ти Чигирине, місто України, не меньшю славу
Тепер в собі маєш, коли оглядаєш в руках була-
ву
Зацного**) Богдана, мудрого гетьмана, доброго
молодця
Хмельницького чигринського, давного Запо-
рожця!
Бог би указав і війську подав, аби їм справував,
Ажеби покорних од рук оних гордих аби рату-
вав!
Учини ж, Боже, усім нам гоже, аби булавою
Військо було славне, всьому світу явне за його
головою.

(Старинна вірша на честь Хмельницького).

---

*) Себто до Гданська (Данціга), над Балтійське море.

**) Славного.

Хмельницький тішив ся, що здобуде те чого бажав — права і вільности козацькому війську і вірі православної. Починаючи повстане, він на гадці мав кривди козацькі і хотів їм поправи. Закликав і селян до повстаня — бо селяне пристаючи до війська козацького доступали б і козацьких прав; а головно тому підіймав їх, що козацтву треба було селян до помочи. Про те щоб поправити долю усього селянства й усього народа Хмельницький тоді ще не думав. І пишній надіями на ліпше жите і буйний розріст козацтва їхав він з-під Замостя до старої столиці України — Київа.

Київ за попередні столітя був сильно підупав через напади татарські; країна наоколо спустіла, і сам він став бідною кріпостю на пограничу, де крім вояків та слуг старостинских та кількох великих монастирів мало що животіло. Доперва як козащина загородила Татарам дорогу на Україну, і в Київі почало оживати колишне жите. А що козащина під оборону свою брала також і віру православну, то сюди почало переходити і православне жите церковне, тікаючи від утисків, які воно по иньших сторонах від Поляків тоді терпіло. Кілька учених монахів з Галичини — Єлисей Плетенецький і Захарій Копистинський, що оден по однім були архимандритами Печерської лаври, Йов Борецький, що був митрополитом, і иньші, за помічу свого земляка Галичанина гетьмана Петра Сагайдачного, положили міцну основу під освічене, культурне жите: завели друкарні, школи, брацтво для оборони української народности і віри, почали збирати ся сюди учені люде, почали виходити книжки, і Київ став новим культурним осередком (центром) українського національного житя.

Хмельницький досі осторонь стояв від сих київських кругів. Але тепер, як він перед Різдом приїхав до Київа з походу, стрінув його Київ бучно-гуч-

но. “Не в два, а в десять раз більшу честь йому показали, ніж своїм воеводам!”, сердито записує сучасник-шляхтич. Митрополит Сильвестр Кос з патріархом єрусалимським Паїсієм, що тоді пробував у Київі, і з иньшим духовенством виїхали на зустріч Хмельницькому далеко за місто; сила народу зібралася й радісно витала гетьмана; школярі і студенти приймали його віршами, “ораціями та аклямаціями”, називали його Мойсеєм, що народ український визволив з кормиги польської, як Мойсей з єгипетської; величали спасителем і хранителем України, Богом їй даним і на знак того Богданом названим. По сій параді Хмельницький вїхав на замок київський поруч з патріархом, в його санях, при громі гармат і радісних криках народу.

З патріархом, митрополитом та иньшим духовенством він потім часто і довго розмовляв сердечно, і тут у перше відкрили ся йому очі на те, що робив він і що міг зробити для України, для свого народу. Досі він мав на гадці кривди й потреби козацтва, але зза козацтва виступила сила народня, всі верстви українського народу, що з радісними, повними надії очима звертали ся тепер до славного побідителя Поляків, простягли до нього руки, благаючи визволення “з ига лядського єгипетського”. Патріарх і иньше духовенство, з яким вів розмови Хмельницький, налягали головню, розуміють ся, на оборону православної віри. Але віру тоді нерозривно звязували з народністю: оборона православної віри була обороною української народности. Патр. Паїсій благословляв Хмельницького на боротьбу за православну віру та прирівнював до Константина Великого, що став великим покровителем християнської церкви; і заразом, як кажуть сучасники, називав його князем Русн (України), головою української держави.

Сими намовами патріарха і сердечними розмова-

ми з ним Хмельницького польські комісари поясняли ту перемену, яку помітили в Хмельницькім, коли приїхали до нього по Різдві для переговорів. Але крім того діяло ся наоколо і иньше неодно таке, що підіймало його дух і надії. Сусідні держави з здивованем придивлялися його побідам над Польщею, тоді ще такою сильною і могутньою. Бачили в нім політичну силу, шукали його приязни і союзу. Польські комісари, приїхавши, застали у Хмельницького післанців від царя і угорських послів від воеводи семигородського Ракочія); вів зносини Хмельницький також з Туреччиною, з Волощиною, а згодом ввійшов у порозумінне ще з Швецією. І бачив, що може знайти в потребі поміч собі і підмогу у иньших володарів.

Отже коли приїхали комісари від короля — Кисіль, що саме дістав від короля воеводство київське, та його брат і иньші. — помітили вони в Хмельницькім велику перемену. Як перед тим він був неохочий до війни, так тепер все на Україні до нової війни готувало ся. Козаки сушили сухарі, виливали кулі, припасали порох. Орда стояла на поготові коло границі Київщини. Хмельницького комісари застали в Переяславі. Привезли йому ласкаву грамоту королівську, де король давав йому титул гетьманський (досі так називали козацьких вождів, а власивий їх титул був “старший війська запорозького”, а гетьманами титулювали ся начальники війська польського та литовського). Привезли клейноти гетьманські: дорогу булаву, висаджену туркусами (бірюзою), корогву з білим орлом (польським гербом) та іменем королівським, труби і бубни срібні.

Хмельницький прийняв комісарів серед круга військового з старшиною: стояв під бунчуком, в червонім альтембасовім (парчовім) кобеняку. Коли Кисіль почав мову і згадав про ласку, яку король має

до війська козацького, закричав полковник Джеджалий: “Король як король, але ви, королевята, князі, багато броїте — і наброїлись! І ти, Кисілю, кость від кости нашої, відірвав ся від нас і пристаєш з Ляхами!” Хмельницький теж ніякої особливої утіхи не показав. А на обіді, до себе запросивши комісарів, таки вже й зовсім неприязно і гнівно почав говорити в відповідь Кисіля, що почав оповідати, як-то король сповняє всі бажання Хмельницького: повертає давні вільности козацькі, побільшує число козаків, дає свободу вірі православної. А на пізнійших розмовах Хмельницький таки й просто заявив, що тепер уже не хоче мирити ся з Польщею, і ніяких від неї ласк не потребує.

“Був час зо мною трактувати, як мене Потоцький шукав за Дніпром. По Жовтоводській і Корсунській іграшці — був час. Під Пилявцями і Константиновим — був. На останок під Замостем і як я від Замостя йшов до Київа 6 тижнів — ще був. Тепер уже на се часу нема. Я доказав, про що не мислив зразу; тепер докажу, що тепер намислив. Визволю з лядської неволі руський (український народ увесь. Попереду воював я за свою шкоду і кривду, тепер воюватиму за нашу православну віру. Поможє мені в тім весь народ, по сам Люблин, під Краків, і я народу не відступлю, бо то права рука наша. А щоб ви, підбивши селян, не вдарили на козаків, матиму їх 200, 300 тисяч”, — казав Хмельницький комісарам.

“За границю війною не піду, на Турчина і Татарина шаблі не подійму! Досить маю тепер на Україні, на Поділю й Волини. Досить простору, достатку і пожитку в землі і князівстві моім, по Львів, Холм і Галич. А ставши над Вислою, скажу дальшим Ляхам: “сидіть і мовчіть, Ляхи!” І дуків і князів туди загоню! А як будуть за Вислою брикати, знайду я їх і там певно! Не стане мені на Україні нога жадного князя або

шляхетки; а схоче котрий з нами хліб їсти — нехай війську Запорозькому буде послухний”!

“Малий я і незначний чоловік, але з волі божої став я самовладцем і само держцем руським (українським)!”.

“Лядська земля згине, а Русь (Україна) буде панувати! — скоро, ще сього року”!

Даремно Кисіль хотів відвести Хмельницького від таких замірів та привести до згоди з Польщею. Хмельницький не хотів згоди, бо знав, що Польща однаково не згодить ся на те, чого він тепер хотів — щоб увесь народ український став свобідним, незалежним, сам собою правив ся, і нога польського пана та жидівського арендаря на українській землі не ступила. Комісари, побачивши, що нічого не вдіють, замовчали, вже не спорили ся, притакували на все, що Хмельницький казав, аби тільки ціло з рук його вийти. І поїхали, несучи королеви і Польщі вість, що з Хмельницьким мусить бути нова війна.

VIII.

Зборівська угода.

Нуте, козаки, у скоки,
Заберемо ся під боки,
Заженім Ляшка вражого сина
Аж за той Дунай глибокий!

Як тільки комісари повідомили короля, що Хмельницький не хоче мирити ся, король зараз почав збирати ся до війни. Всю шляхту покликано в похід (се звало ся “загальним походом” або “посполитим рушенням”). Та щоб шляхту зібрати, на се треба було часу. Тим часом Хмельницький з козаками і з ханом татарським, що тепер сам своєю особою прийшов з своєю ордою, — літом рушив на Волинь, на

польське військо регулярне, під начальством воєводи Фірлея, що не чекаючи шляхетського походу пішло було на козаків. Коли посунув на нього Хмельницький, Фірлей почав відступати назад, та кликати в поміч короля, що збирав шляхетські полки. Та поки король зібрався, Хмельницький окружив уже Фірлееве військо під Збаражем, на границі Волини й Галичини. До Фірлеевого війська пристав ще Вишневецький з своїм полком, і йому віддано головну команду; проте польське військо було дуже слабке супротив козацького, і ледве трималося в облозі.

Хмельницький умисно непокоїв неустанно Поляків, посилав підїзди, чинив атаки; у нього було багато війська, і він міг його міняти, а Поляки пропадали від тої вічної тривоги, та роботи, копаючи вали. До того ще иньша біда: Хмельницький навмисно змушував Поляків до неустанної стрільби, аби свій порох скорше вистріляли, і дійсно згодом не стало у них пороху. Припасу й їжі забракло. Дійшли до останньої біди; поїли коней, їли стерво, собак, котів, мишей, суху шкуру гризли, воду теж пили таку, що гидко глянути — бо приступ до ріки козаки відняли. А козаки острілювали їх неустанно з своїх валів, не даючи голови виставити з шанців; гаками витягали Поляків звідти і убивали.

Воєвода Кисіль, що був при війську, просив Хмельницького помилувати Поляків, випустити їх. Хмельницький хотів, щоб йому видали Вишневецького й иньших начальників, віддали зброю, відступилися України. Полякам вся надія зіставала ся на королівське військо. Раз-у-раз благали помочи від короля, бо вже дальше не витримають. Нарешті король, бачучи, що таки пропаде військо, пішов ратувати, не чекаючи всіх шляхетських полків. На дорожжі оголосив, що Хмельницький зрадник і ворог, король скидає його з гетьманства, а на його місце на-

становляє иньшого, Забуського на імя. Легко то було сказати!

Хмельницький пильнував королівського походу, і як король став зближати ся до Збаража, він покинув тут частину свого війська а сам з ханом зайшов під Зборовим короля з його військом. В хмарний, дощовий день, на переправі через річку заступив він королівське військо, зовсім несподівано. Страшенно погромив, побив і окружив його з усіх боків — ні туди ні сюди, попав сам король Хмельницькому в руки.

Страшну ніч пережили Поляки, попавши в матню. В війську пішла знову поголоска, що король утік з війська, і все готове було тікати куди видко, як під Пилявцями. Король мусів обїздити військо в ночі, осьвічений факелями (смолоскипами), аби всі бачили, що він не втік, і так трохи зспокоїв своїх. Але вийти ціло таки не було надії. Рішили попробувати вивести хана від Хмельницького, написали до нього лист. І се удало ся! Хан сказав, що відстане від козаків, коли король заплатить йому гроші за всі роки і позволить Татарам набрати собі людей в неволю на Україні і в польських землях; а Хмельницькому аби король дав, чого він схоче. Король пристав на се. Тоді хан почав намовляти Хмельницького, аби сказав королеви, чого хоче від Поляків, і на тім помирился. Хмельницький почав хана відмовляти, нагадував йому присягу його союзу; але хан не слухав і наставляв на Хмельницького, аби мирив ся. Мусів тепер Хмельницький пожалувати, що не воював Поляків торік, як мав їх у руках, а тепер хан ним командував. Мусів мирити ся, бо инакше б хан перекинув ся до Поляків.

Спинив Хмельницький битву, почав переговори.

Стало на тім, що війська козацького буде 40 тисяч, в воєводствах Київським, Бреславським і Черни-

гівським*). Всі воєводства, де мешкатимуть козаки і стоятиме військо козацьке, військо польське не має входити не мають теж входити туди Жиди і єзуїти. Всі урядники в тих воєводствах мають бути з Українців православних. Унія буде скасована. Митрополиту правослвному дано місце в сенаті між владиками католицькими польськими. В усім иньшій зістануться давні порядки. Таку згоду підписано в перших дня серпня (августа) 1649 р.

Було се дуже багато як порівняти з тим, чого хотів Хмельницький, подіймаючи повстанне. Але як порівняти з тим, для чого він не схотів з комісарами годити ся і наново зачав війну — се було дуже мало. Хмельницький почав наново воювати, бо хотів Україну зовсім від Поляків визволити, зробити її вільною, свобідною. А тим часом мусів годити ся на те, аби знову на Україну вертали ся польські пани, і всі хто не попав між ті 40 тисяч козаків, мали бути знову панськими кріпаками, робити на них по давньому. Сорок тисяч козаків, та деякі права для православної віри, для православних духовних та панів — а для українського селянства майже нічого або таки й зовсім нічого!

Сумно вертало ся козацьке військо з походу і з жалем встрічали його на Україні. За той час, коли козаки воювали з Поляками, військо Литовське пустошило Україну; козакам дуже трівожно було за свої сімї, але все тримали ся, слухали ся гетьмана, щоб з Поляками покінчити. А от як покінчили! А Татарва розкинула ся по Україні, забераючи безборонних людей в неволю за королівським дозволом.

Люде не знали, що Хмельницький не волею за-

---

*) По теперешньому губерній: Чернігівська, Полтавська, Київська і сусідні части Подільської і Волинської.

мирив ся, і що не його воля була в тім, що орда людей брала. Нарікали на Хмельницького, проклинали його, що позволив орді людей забирати:

Бодай тебе, Хмельниченьку, перва кула не минула
Що велів Орді брати дівки й молодиці!

Оповідали на нього навіть, що він умисно людей убезпечував своїми листами, аби Татар не бояли ся, з міст виходили, а тоді Татари з засідок випадали й людей в неволю забирали.

Як те було Хмельницькому чути!...

А тут пани польські, покладаючи ся на згоду, почали вертати ся на Україну, або присилали своїх управителів. Хмельницький знав, який жаль між людьми підніметь ся, як пани схочуть старі порядки заводити. Тому відтягав се скільки міг: казав, що шляхті не можна вертати ся, поки сойм затвердить зборівську умову. Але потім, як сойм затвердив, таки мусів пускати шляхту, мусів списувати реєстр козацький. Списував теж так, що військо козацьке може три рази стілько війшло ніж скільки мало бути: записував цілі сімі, до кожного козака додавав двох помічників, та осібні ще козацькі охочо-комонні полки позаводив. Але що! хоч би й сто тисяч в козаки завів — що то значило для України? таки більше людей мусіло вертати ся в кріпацтво. Мусів сам наказувати людям, аби панів слухали ся, назад їх приймали. Мусів сам карати за непослух. А людям через то до Хмельницького серце відпадало; не всі розуміли, що він то не з власної волі робить — та й хоч би не з власної волі, то чи людям було лекше? Богато кидало свої хати й рілю, та переходило за границю московську, в Слобідщину (теперішню Харківську, Куртску та Воронізьку губернію), щоб здихати ся Поляків, і там осідали на віки. Так заселили ся тамошні українські осади.

Бачив се все Хмельницький і міркував, що не о-

бійдеть ся без нової війни з Польщею. Як буде пильнувати трактату та згоди з Поляками, то сам зійде на польського слугу, а народ український від нього одвернеть ся. Та й сам він не того ж хотів.

Почав помалу збирати ся до війни, щоб Польщі збути ся. Шукав собі помочи за границею. Знову хана намовляв на Польщу, а крім того заходив ся у турецького султана, що під своєю рукою мав хана, як васалю (підручного) свого: хотів Хмельницький щоб султан наказав ханови помагати Хмельницькому. Також Московщину силував ся привести до війни з Польщею. Московщина перед тим дуже сильно потерпіла від Польщі, і та забрала від Москви пограничні землі; бояре московські і хотілиб зачати війну, щоб вернути втрачене, і бояли ся. Довго вагали ся, слухаючи намов Хмельницького, поки нарешті рішили ся.

Сина свого Тимоша Хмельницький хотів оженити з донькою волоського господаря Василя Лупула, сподівав ся з того мати поміч з Волощини, а може й думав з часом побачити сина господарем молдавським. Лупул згодив ся на се радо, а потім став крутити; відмовляв його другий зять, пан литовський Радивил, великий ворог козаків. Хмельницький розгнівавши ся, зовсім несподівано, в осени 1650 р. напав на Волощину і наробив тут страшної руїни. Як стара дума се оповідає:

Із низу Дніпра тихий вітер віє повіває,
Військо козацькеє в поход виступає!
Тільки Бог святий знає,
Що Хмельницький думає гадає,
Об тім не знали ні сотники,
Ні атамани курінні, ні полковники...
Як до Дністра прибували,
Через три перевози переправу мали.
Сам Хмельницький наперед всіх рушав

До Хотина прибував, до Василя молдавсько-
го листи посилав:

“Ей Василю молдавський, господарю волось-
кий!

Чи будеш зо мною бить ся чи мирить ся?

Чи городи свої волоськії уступати,

Чи червінцями полумиски сповняти?”

Тоді ж Василій молдавський господар во-
лоський

Листи читає, назад одсилає,

А в листах приписує:

“Пане гетьмане Хмельницький

Батьку Зінов Богдане чигринський!

Не буду я з тобою ні бить ся ні мирить ся,

Ні городів тобі своїх волоських уступати,

Ні червінцями полумисків сповняти!

Не лучче б тобі покорити ся меньшому,

Нежели мині тобі старшому?”

Оттоді ж то Хмельницький як сії слова дочу-
вав,

Так він сам на доброго коня сїдав,

До города Сороки поїзжав,

На город Сороку поглядав, іще стиха слова-
ми промовляв:

“Ей городе, городе Сороко!

Ще ти моїм дітям козакам незаполоха —

Буду я тебе доставати,

Буду я з тебе великії скарби мати,

Свою голоту наповняти,

По битому талеру на місяць жалування дава-
ти!”

Оттоді то Хмельницький як похваливсь,

Так гаразд добре й учинив:

Город Сороку у неділю рано знад обїде взяв,

На ринку обїд пообїдав,

К полудній годинї до города Сучави припав,

Город Сучаву огнем запалив і мечем ісплїн-
дрував.

Тоді Ляхи із города із Сучави утікали,

Василю молдавському знати давали.

То Василій молдавський до Яс прибуває,

Словами промовляє:

„Ой ви Яси мої, Яси, були есте барзо красні,

Да вже не будете такі, як прийдуть козаки”.

То пан Хмельницький добре учинив:

Польщу засмутив,

Волощину побідив, гетьманщину звеселив.

В той час була честь, слава, військовая справа!

Сама себе на сміх не давала,

Неприятеля під ноги топтала.

Лупул мусів заплатити Хмельницькому великі гроші, аби уступив ся з Волощини з своїм військом, і на Різдво обіцяв віддати доньку свою за Тимоша Хмельниченька.

ІХ.

Білоцерківська угода і третя війна.

Ой чого ти почорніло, зелене поле?

Почорніло я від крови за вільную волю.

Круг містечка Берестечка на чотири милі

Мене славні Запорожці трупом своїм вкрили.

Помітивши, що Хмельницький накладає з ріжними державами, Поляки вже з зими 1650 р. почали й собі готувати ся до війни. Перший зачепив ся з козаками Каліновский, недавно викуплений з татарської неволі. Полковник браславський Данило Нечай, славний козак, забрав до свого полку сусідні округи Подільського воеводства; Каліновский казав йому уступити ся, Нечай не послухав. Каліновский несподівано напав на його і погромив у м. Красному. Сам

Нечай положив там голову. Осміливши ся тим, Каліновський пішов на Винницю, на иньшого славного полковника Івана Богуна. Але Богун засїв в Винниці і замучив Каліновського підїздами. А тим часом надтягли полки від Хмельницького, і погромили польського гетьмана під Винницею ще краще як колись під Корсунем: Хмельницького козаки ударили з переду, а Богун з Винниці вдарив ззаду; Поляки перелякали ся так, що не тямили себе й кинули ся тікати, покинувши все. Розгубили все чисто тікаючи до Бару і трохи не пропали від морозу до решти (було то з початком марта місяця). Каліновський з своїми недобитками утік до короля, що стояв в Холмщині, збираючи в похід шляхту. Був тепер Хмельницькому добрий час вдарити на Поляків, поки не зібрали ся ті шляхецькі полки. Але він утратив час, бо конче хотїв дочекати ся хана. Змусив хана через турецького султана іти йому в поміч, та як кажуть, силованим конем не далеко заїдеш. Хан сердив ся, що Хмельницький його через султана змушує силоміць. Довго збирав ся, аж літом Хмельницький діждав ся його, та на свою голову. Була се хиба у Хмельницького, що він десь собі на стороні помочи дуже шукав, а меньше пильнував мати силу у себе дома, в своїм народі.

Рушив з ханом. Польське військо тим часом перейшло на Волинь, під Берестечко (недалеко Володимир); досить його вже за той час назбирало ся, бо Хмельницький з ханом надтягнув аж в початках липня (іюля). Але з початку козакам вело ся досить добре. Козаки закрали ся в ночі в польський табор; багато покололи сонних, поки підняла ся тривога. Та все зіпсувала зрада хана. В гарячій битві Татари раптом кинули все і побігли. Хмельницький поїхав до хана, аби довідати ся, що стало ся. Хан толкував ся ріжними причинами, але другого дня з цілою ордою покинувши табор, пустив ся геть від Берестечка.

Хмельницький з козаками кинув ся за ними, щоб його затримати; пригадував присягу, докоряв. Хан казав, що він не тікає, а тільки хоче спинити Татар, що почали самовільно тікати. Але Хмельницького від себе не пускав; Виговського, писаря військового, що з козацького табору приїхав, довідати ся, що з Хмельницьким, хан теж затримав. Тим часом в війську козацьким наступила тривога — не знали, що стало ся з Хмельницьким; до того бояли ся, що Татари тепер пустять ся на Україну й почнуть знову ясир брати. З полковників ніхто без Хмельницького не хотів взяти команду на себе, бо знали, що Хмельницький сього не любить, і бояли ся його гніву. Потім казали, що полковник Гладкий за се головою заплатив, що кілька день без Хмельницького командував. Зачали переговори з Поляками, але ті зажадали, щоб козаки видали їм гармати і старшину; на се козаки не пристали. Але багато їх тікало з табору, а знайшли ся й такі, що передавали ся до Поляків. Поляки почали добувати козацький табор, приступами і гарматною стрільбою; козаки тримали ся кілька день, потім рішили потиху відступити, й почали робити гати на болотистій річці, що була з тилу за ними.

Поляків забавляли битвою, а тим часом гатили болото чим мали — возами, шатрами, кожухами, і так зробили гати, й зачали переходити. Поляки поставили були заставу на другім боці; але той полк, побачивши козаків, налякав ся і уступив ся. Все йшло добре; командував Богун, і мабуть добре вивів би військо. Але в таборі почав ся переполох: хтось пустив чутку, що старшина вся втікла і полишила військо на заріз. Без тямку кинули ся люде на гати, почали товпити ся, одні других скидали в болото. Даремно Богун приїхав умисно з другого берега, щоб заспокоїти — що нікого не лишать, всі перейдуть, тільки треба порядку. Люде не слухали, робили за-

мішане. Поляки, помітивши се, ударили на табор. Тут почала ся вже безтямна втікачка — кидали все і тікали. Богато при тім народу побито — “мабуть не було такого, що не вбив би козака”, пише оден Поляк. Забрали чимало здобичи — “хоч і не так як козаки під Пилявцями, бо козаки не уживали срібної посуди і не їздили в каретах”, завважає він же. Де-котрі козаки при тім боронили ся сміливо до упадку, але не помогла хоробрість, як зробив ся порядок. Той же Поляк оповідає наприклад, що відділ козацький, душ двіста або триста, заложив ся на острові серед болота і боронив ся; Потоцкий, бачучи їх відвагу, обіцяв помилувати, нехай піддають ся, але вони не схотіли. Викинули гроші з гаманців у воду, на знак, що будуть боронити ся на смерть, і били ся до кінця. Коли польське військо наступило і зігнало їх з острова, вони далі в болоті боронили ся одинцем. Оден добив ся до човна і відти відбивав ся косою кілька годин. Сам король “з радістю” придивляв ся сьому. Стріляли по нїм, але не могли трапити. Нарешті оден Поляк теж з косою, розібравши ся, пішов на козака і вдарив його косою, а потім прибав списом.

Аж тепер Потоцкий помстив ся на козаках. Посунув далі на Україну, а з Литви гетьман Радивил. Козаки одначе боронили ся до упаду, і військо польське помалу тільки поступало наперед. Не тільки чоловіки, а й жінки били ся, і Поляки теж не жалували не тільки чоловіків, а й жінок та дітей. Хмельницький вирвавши ся від хана, збирав військо під Корсуней і знов кликав хана в поміч. Одначе козащина не була охоча до війни по недавнім замішаню й погромі Хмельницький вислав до Потоцкого лист, згоду укладати. Воевода Кисіль знов був посередником. Потоцкий побачив, як завзято боронить ся людність, як трудно йде війна, і теж був не від згоди. Тим більше,

що найзавзятішого ворога козаччини не стало: Ярема Вишнівецький вмер у поході від різачки.

Накінець під Білою Церквою в середині вересня (сентября) 1651 р. договорилися відновити згоду. Хмельницький хотів, щоб була наново зборівська угода. Потоцький не годився, і значно пообрізував ті права, які дано було тоді. Козацького війська тепер мало бути тільки 20 тисяч, і козаки могли мешкати тільки по королівщинах Київського воєводства. Шляхта польська може зараз вертати ся на Україну тільки податків не збератиме, доки реєстра не спишуть; Жиди також можуть скрізь жити і оренди тримати. Орду Хмельницький має відправити і більше з чужими державами зносин не вести.

На Україні дуже нарікали на сю угоду і на Хмельницького, що довів до того Україну. Як в думі говорить ся:

Ей чи гаразд, чи добре наш гетьман Хмельницький учинив,

Що з Ляхами із мостивими панамі у Білій Церкві замирив?

Та велів Ляхам мостивим панам

По козаках по мужиках стацією стояти,

Та не велів великої стації вимишляти.

То ще ж то Ляхи мостивії пани по козаках і по мужиках поставали

Та великую стацію вимишляли...

В різних місцях підіймали ся навіть бунти против Хмельницького. Люде не хотіли приймати панів, не хотіли терпіти насильств і здирств польського війська, що розквартировано на Україні. Сила народу тікала на Слобідщину. Хмельницький потішав люде, що то не довго терпіти, на весну буде знову війна. Як у тій же думі:

Тоді ж то стали козаки у раді як малиї діти,
Од своїх рук писали, до гетьмана Хмельницько-
го посилали,

А в листах прописували:

“Пане гетьмане Хмельницький

Батьку Зинов наш чигиринський!

За що ти на нас такий гнів положив,

На що ти на нас такий ясир наслав?”

Тоді ж то Хмельницький листа читає,

Стиха словами промовляє:

“Ей козаки, діти, друзі, небожата!

Погодіте ви трохи, мало, небогато,

Як од святого Покрови до святого трехдньовного
Воскресеня,

Як дасть Бог, що прийде весна красна —

Буде наша вся голота рясна!...”

На весну (1652) Хмельницький справді закликав до себе Орду. Він виражав тоді сина Тимоша на Волощину на весілля. На дорозі, на Поділлі, стояв з військом Каліновский, і Хмельницький догадувався, що він Тимоша з військом не перепустить, бо Полякам того весілля не хотіло ся. Тому пішов назірці за сином. І справді Каліновский заступив дорогу Тимошеви: сподівався зо всім військом його знищити, а не знав, що Хмельницький з усею силою за ним іде. Напав Хмельницький під Батогом, коло Ладижина і наскочив на військо старого Хмельницького. Поляки кинули ся тікати назад. Самого Каліновського вбито, відтіяли йому голову і послали Хмельницькому. Польське військо погромлено так, що ледве яка сотчина з великих тисячів лишило ся. Відплатили козаки за Берестечко.

Тиміш пройшов на Волощину, у Яси, й справив своє весілля. А з Поляками тим чином почала ся нова остання вже війна. Було се літом 1652 р.

Війна отся потягла ся довго і марудно. І з польської і з української сторони те войованне безконечне потомило людей, понищило все військо, скарб і край. Воювали від нехочу, тому що не вміли так погодити ся, щоб жити у згоді — не бачили виходу иньшого крім війни, і воювали ся хижо, нелюдсько, нищачи, побиваючи супротивника без милосердя.

На весну (1653) Тимошевого тестя Лупула скинув з господарства його міністр (льоготет), піднявши повстанє. Тиміш пішов ратувати тестя. Не на добро йому вийшла ся женячка — наложив він головою за свого тестя в Волощині. Поляки помагали новому господареві, що скинув Лупула; польське і волоське військо обложило Тимоша в Сучаві, а иньше польське військо стало на Поділю, щоб не пустити Хмельницького, колиб пішов сина ратувати. Хмельницькому не легко було зібрати військо, бо старшина була невдоволена, що він при своїх злиднях мішає Україну в ту волоську справу. Потім Хмельницький ще довгенько чекав хана. Аж під осінь пішов з ханом на Волощину. Але було вже пізно: на дорозі стрів труну, везли Тимоша до батька; з гармати влучили його підчас облоги, і смерть прийшла з тої рани.

Польське військo виступило против Хмельницького. Довго стояли вони одні против одних. Нарешті Поляки знову перетягли хана на свою сторону. Але Хмельницький уже сим не журился, він уже мав проти Польщі иньших союзників: саме прийшла вість, що Москва приймає Україну під царську руку і почнає воювати ся з Польщею.

Х.

Угода з Москвою.

Стоїть у селі Суботові на горі високій
Домовина України широка, глибока.

Отто церква Богданова: там то він молив ся...

Щоб Москаль добром і лихом з козаком ділив ся...

Москва довго вагала ся: бояла ся війни з Польщею, але розуміла також, що як би Польща взяла гору над козаччиною, то зараз би Хмельницького на Москву напустила. Нераз Поляки напускали козаків на Москву і тим добре давали ся їй в знаки; і сим разом на щось таке заносило ся. І кінець кінцем Москва рішила виступити проти Польщі; вже на початку 1652 р. справа ся була порішена в царській думі. Але мішати ся в сю справу Москва хотіла не інакше як тільки так, щоб Україна піддала ся під царську руку, верховну власть царя над собою признала. Хмельницький годив ся на се, бо йому хотіло ся всякою ціною втягнути москву в війну з Польщею; на все згоджував ся, просив тільки присилати як найскорше військо на Україну, на Поляків. І от в осени, коли Хмельницький стояв на Поділлю, дістав він вістку, що вже їдуть послы до нього з Москви: цар обіцяє прислати військо на весну і посилає великих послів, щоб прийняти присягу від Хмельницького і від Українців. Хмельницький наказав посольству їхати до Переяслава і сам поїхав туди.

Під новий рік приїхали московські послы—був то боярин Бутурлін, окольничий Олферев і думний дяк Лопухін*), з великим двором. Вони везли царську грамоту Хмельницькому і клейноти. Стріли їх полковник переяславський Тетеря і протопоп. На водохрищі приїхав Хмельницький з старшиною, і Бутурлін сповістив його, що треба скликати раду, щоб на ній передати царську грамоту. 8 січня (января) 1654 р. була рада; військо рішило вийти в угоду з Московською державою і прийняти зверхність москов-

---

*) Боярин — найвищий чин в тодішній Москві, потім окольничий, потім думні дворяне і дяки.

ського царя. Потім прочитано царську грамоту — в ній цар обіцяв Україну в ласці тримати і від ворогів охороняти. Посли покликали йти тепер до церкви складати присягу. Але в церкві Хмельницький сказав послам царським наперед присягти іменем царським, що цар Україну не видасть польському королеви, буде її боронити і вільности й права українські буде в цілости тримати. Бо в Польщі король перед тим як йому присягали на вірність, складав перше таку присягу. Та бояре сказали, що Московщина не Польща, московський цар підданим не присягає, бо він самодержець; але нехай не боять ся — цар їх не видасть і всі вільности і права оборонить і помножить.

Ся несподіванка дуже здивувала гетьмана і старшину. Не знали що робити. Вийшли з церкви і радили ся на подвірю Тетері. Міркували — таки не можна без царської присяги. Післали до Бутурліна знову, аби таки присягнув, бо військо буде сумнівати ся і не схоче цареві присягати, як Бутурлін не присягне. Але послы московські стояли на своїм, що присягати не можуть. Довго так переговорювали ся. Нарешті Хмельницький з старшиною, побоявши ся, щоб уся справа не розбила ся через ту присягу, — аби московської помочи не стратити, сказали, що вже присягнуть так, а потім пішлиють до царя, щоб він видав їм грамоту і там пообіцяв Українцям, що вони хочать. І присягли. Потім послы передали Хмельницькому клейноти і дари: дорогоцінну булаву, корогву, дорогий золототканий кафтан, шапку і соболіні міхи (їх московське правительство тоді давало як гроші, бо само збирало ними подать з народів сибирських).

Потім послы почали приводити до присяги козаків і народ український, по городах і селах. А Хмельницький з старшиною став виряжати послів до царя і виробляти їм наказ, чого мають просити для війська і для України. Поїхав військовий судя Богданович і

полковник Тетеря з великим двором. До Москви приїхали в перших днях марта. Цар прийняв їх з великою честю. Посли передали йому грамоту Хмельницького, гетьман в ній висловляв утіху, що Україна прийшла в союз з Московщиною і під зверхність московського царя; просив, щоб цар потвердив права і вільности українського народу — як царські послы обіцяли, що дасть їм права більші ніж мали за князів давніх і за королів польських. Потім українські послы виложили перед боярами, що хоче гетьман і військо Запорозьке. На підставі того уложено було так звані “статі Богдана Хмельницького”, що потім ціле столітє брали ся за підставу українського життя: які зміни потім не виходили, як не відміняли ся відносини до Москви, то все покликували ся на ті “статі Богдана Хмельницького”, що по ним має все бути, і по ним ніби то все ведеть ся.

“Статі” котрі важнійші, були такі:

Права і вільности всякого стану людей потверджують ся.

Всякі виборні уряди і суди мають свобідно відправляти ся, і ніхто до них не може мішати ся.

Гетьман вибирає військо свобідно.

Війська козацького має бути 60 тисяч.

Гетьман має право вести зносини з иньшими державами.

Не все одначе тут було, чоґо собі військо козацьке і люди українські бажали. Українці хотіли, аби московське правительство зовсім не мішало ся в українські порядки, в управу й жите; щоб на Україні не було ніяких московських начальників, а тільки самі українські, вибрані самими людьми; щоб церковні порядки ні в чім не зміняли ся, і церква українська зіставала ся по давньому, під зверхністю патріярха царгородського, а від московського патріярха була не залежна.

Се все було не в лад московським боярам; на деякі справи зовсім не дано ніякого рішення, — так тим часом полишено, як було, але нічим не забезпечено від змін на будуще; а в дечім і відмовлено. Через те пізнійше Українці і Москва кожде в свій бік тягнуло: Українці хотіли розширити і доповнити ті “статї Богдана Хмельницького” новими правами і постановами, щоб московське начальство не мішало ся до українського житя. Московське ж правительство навпаки хотіло підвести Україну під московські порядки, обсадити українські города московськими воєводами, духовенство українське підвести під власть московського патріярха. З того потім вийшли великі свари і війни.

То виявило ся згодом, але дещо зараз по переяславській присязї почало виходити таке, що Українцям не подобало ся. Хмельницький з тим заходив ся коло Москви, щоб звідти як найскорше воєнну поміч дістати на Поляків. Замість того зараз по присязї переяславській прийшли воєводи московські в Київ і з ними дві з половиною тисячі московських стрільців. Вони заходили ся ставити собі кріпость в Києві, для неї вибрали собі місце коло Софійського собору, на митрополичих ґрунтах. Митрополит не хотів давати того ґрунту, але воєводи йому веліли дати, бо инакше силоміць візьмуть. Митрополит хотів боронити ся, але потім побачив, що таки не устоїть ся. Поставили кріпость, поставили в ній своє військо, і мали в своїх руках цілий Київ, казали собі приносити ключі від міських воріт, від себе висилали людей провідувати про ворогів.

Таким чином уже зараз по-бік гетьмана і полковників козачих зявили ся иньші хазяєва на Україні, що пильнували і самого гетьмана і всю людність українську. І таких воєводів бояре хотіли присилати й до иньших значнійших українських міст.

Митрополит не дуже хотів присягати цареві, і своїх слуг до присяги ставити, бо під його рукою зіставалися православні в тих землях українських і білоруських, що лишилися під Польщею: він боявся, щоб з того не було тим православним якого клопоту від польського правительства. Але воеводи веліли його слугам присягнути. А далі почали намовляти, щоб признав владу московського патріарха над собою.

Все се не подобалося на Україні, і де-які побоювалися, щоб з того не вийшло якої біди. А де-які полковники, як от Іван Богун, і зовсім не схотіли присягати московському цареві.

XI.

Між Москвою і Швецією.

Ой біда чайці, чайці небозі,
Що вивела діток при битій дорозі...

Приймаючи Хмельницького під свою руку, царь zarazом порішив воювати з Польщею, щоб звернути собі землі, перед тим забрані Поляками. Зараз на весну пішло московське військо на Білорусь, а за ним вибирався в похід сам царь, і Хмельницького просив вислати козацьке військо в поміч московському. Гетьман післав 20 тисяч козаків під началом свояка свого наказного гетьмана (намістника свого) Василя Золотаренка і молодого та одважного полковника чернігівського Подобайла. Війську московському дуже щастило, одно місто по другім піддавалося Москві, козаки помагали Москві, а при тім забрали й під свою руку чи малий шмат землі при границі українській і зробили ще один козацький полк.

На Україні царь хотів з козаками теж Поляків воювати і прислав свого боярина з військом; але

Хмельницький не захотів з ним іти і ріжними річами вимовляв ся від походу на Польщу. Як перед тим рвав ся з Москвою Поляків воювати, так тепер стра- тив охоту до московської спілки, як московській во- євода засїв йому в Київі та почав на Україні рядити, як сам собі хазяїн, не питаючи ся ні війська козаць- кого, ні гетьмана, а слухаючи тільки наказів з Мо- скви.

Прочувши щось таке, король польський почав засилати своїх післанців і до Хмельницького, і до ріж- них полковників, як от до Богуна — зачуваючи, що він не хотів Москві присягати. Але ні Хмельницький, ні старшина не хотіли ні за що вертати ся під Поль- щу — раді були, що спекали ся польського пануван- ня.

Пробував король і воювати їх, але чекав з вели- ким походом, поки прийде хан. Хан теж не злюбив дуже, що Хмельницький з Москвою звязав ся й обі- цяв Полякам помагати з козаками воювати. Але він аж зимою вибрав ся Полякам в поміч і Потоцкий пі- шов тоді на Україну з великим військом. Першою прийняло на себе сю польську біду місто Буша на По- ділю. Там засіло кілька тисяч козаків з тої околиці, не хотіли піддавати ся і боронили ся до останнього. Коли Поляки відвели воду, що охороняла місто, і пішли приступом, люде в місті боронили ся, поки бу- ло можна, а потім почали одні одних забивати, щоб не впасти в руки Поляків. Про жінку сотника, убито- го в тій битві, оповідають, що вона сіла на бочку з порохом і підпалила себе: не хотіла пережити чо- ловіка і піддавати ся ворогам. Так завзято боронили ся люде й по інших містах, а польське військо немилосердно побивало тих, що діставали ся йому в ру- ки, і тим тільки додавало завзяття: люде боронили ся до упадку, а не піддавали ся ворогам, бо знали, що чекає їх однакова смерть і наруга. Хмельницький з ко-

заками і московським військом пішов на зустріч і стрів Поляків і Татар під Охматовим, коло Білої Церкви. Поляки з Татарами ударили були дуже сильно, розірвали табор козацький, і московські вояки полякалися й хотіли тікати. Але наспів в рішучу хвилю Богун, напав з тилу на Поляків, і дав можливість Хмельницькому поправити своє військо. Оружною рукою пройшов він назад до Білої Церкви, і польське військо з великими стратами мусіло вертати ся. Не допомгла Полякам і Татарська поміч; Татари сказали Полякам, що як вони не можуть спромогти ся на ліпше військо, то Орда їм не буде помагати, і справді покинула їх, побачивши, що не можуть вони нічого доказати. Король, попідкши ся на сім поході, знову вислав свої листи на Україну, намовляючи, щоб вертали ся назад під Польщу; обіцяв від сойму добути, щоб селян українських увільнено від панщини, а зіставлено при самих легеньких чиншах, позволено їм гнати горілку і варити пиво і ним шинкувати, а козакам дано права шляхетські. Але і на сі обіцянки люде не льстилися і нізащо не хотіли вертати в польську неволю.

Та не хотіли і боярського панування, і так Хмельницький знову почав роскидати розумом, шукати нових союзників. Поновив зносини з султаном турецьким, обіцяв признавати султана своїм зверхником, аби той помагав йому на всіх ворогів і ханови наказав козакам помагати. З угорським князем Ракочієм на Польщу змовляв ся. А найважнійше було, що з шведським королем прийшов до великої приязни. В Швеції настав новий король, Карло X, і той задумав і собі скористати ся тодішніми тяжкими для Польщі часами, та загорнути собі землі польські і литовські коло Балтійського моря. На літо 1655 р. він задумав воювати Польщу і бажав помочи від Хмельницького. Хмельницький вже давнійше мав зносини

з Шведами, а тепер прийшло до близького союзу. Швеція була Україні наручна, бо вона була далеко, до українських земель ніяких намірів не мала щоб їх загорнути, а здавна була ворожа і з Польщею і з Московщиною, спорила ся і воювала ся з ними за ті північні землі коло моря. У Шведів можна було пошукати помочи хоч против Польщі хоч против Москви, як би та притисла. І шведський король захоплював Хмельницького, щоб покинув Москву, бо “Москвитяне не стерплять вільного народу”, і ранійше чи пізнійше покасують вільности українські, поневолять і заведуть на Україні, невільничі порядки московські. Так лякав Українців шведський король, та присягав давати їм поміч і оборону і против Москви і Польщі, обіцявав, що поможе Україні стати осібною державою і всі українські землі, які вони схочуть собі забрати, їм лишить. Се дуже подобало ся Хмельницькому, і він обіцяв помагати Швеції на всіх її ворогів. навіть на Москву, як би дійшло у Шведів до війни з Москвою; тільки просив шведського короля яко мога не доводити до війни з Москвою, бо таки не хотів би гострого розриву з нею.

Літом 1655 р. король шведський почав воювати польські землі. Він просив і Хмельницького, щоб ударив на Польщу, і Хмельницький вибрав ся походом на Галичину далше на Польщу. Але з ним пішов знову царський воевода Бутурлін, і се знову одібрало Хмельницькому охоту до війни, бо царський воевода все зараз хотів брати під царську руку. Тому хоч погромили Потоцкого під Городком, і мали в руках Галичину, то Хмельницький таки порішив вертати ся. З Львова знов взяв окуп і не схотів добувати міста, а Виговський, довірений Хмельницького писар військовий, умисно остерігав міщан, щоб не зносили ся з Бутурліним і не піддавали ся на царське імя. І шведському королеви Хмельницький писав се, що царські

воеводи хотіли забирати українські міста на царське імя і ставити там московських воєвод з залогами, і він сього не хотів, і через се перервав похід.

Тоді здавало ся, що вже Польщі зовсім кінець. Московські війська держали в своїх руках трохи не цілу Литву. Шведам піддала ся Великопольща (північна частина Польщі) і вони заходили ся коло інших польських земель; багато Поляків піддавало ся шведському королеви, а з полудня крім Хмельницького підіймав ся ще угорський князь Ракочі, та змовляв ся з Хмельницьким, щоб забрати й поділити між собою полудневі польські землі.

Король польський знов прислав своїх послів до Хмельницького під час його походу на Галичину, намовляючи його щоб приставав знову до Польщі. Один з того посольства оповідає, що Хмельницький розказав їм на се славу байку свою про того господаря, що мав у хаті домашнього ужа. Уж стеріг його хазяйство від всього злого, і господар жив в достатках, а за те дбав про ужа і ставив йому їжу. Але один раз уж хотів напити ся молока з миски, з котрої їв долі синок господаря: хлопчик ударив ужа ложкою по голові, уж розсердив ся і вкусив хлопчика. Хлопчик закричав, прибіг господар і в запалі вдарив ужа і відрубав йому хвіст. Хлопчик умер, а уж, розсердивши ся, перестав помагати господареві, і пішло його хазяйство все прахом. Став радити ся, що йому робити, і порадили йому помирити ся з ужем. Поставив господар ужеви молока і уж випив, але таки втік потім до пори. Став його господар намовляти, аби забув злість та став йому знов приятелем. Але уж сказав йому: приятелями вже нам не бути! Як ти побачиш мене, візьме тебе гнів за сина; а як я тебе бачу, пригадую свій одрубаний хвіст; краще нам розійти ся і жити собі кождому осібно. Так і Україна з Польщею. Колись добре було Польщі з козаками, бо

ті обороняли її від усякої біди, а за се не боронено їм жити ся по далеких кутах, на Україні, куди не сягали руки “синів коронних”, панів польських. Та потім Поляки стали козаків тиснути, а козаччина почала Польщу кусати. Тепер їм уже не жити разом, бо між ними лягли гіркі спомини заподіяних кривд, крові, і всяких обид. Нехай Польща відречеть ся України, дасть їй спокій, а козаки будуть їй помічні на ворогів. А з часом загоять ся ті болячки, розвіють ся ті прикрі спомини і настане колись між ними приязнь.

Поляки не послухали сеї мудрої ради і не переставали тягнути Українців живосилом назад під Польщу; той самий посол, що привіз ласкаві листи до Хмельницького, віз заразом і листи до хана: король кликав його воювати козаків. І Хмельницький знав, що даремно робити з Польщею згоду, бо на те щоб випустити Україну з свої власти, Поляки не пристануть. А Україна, закоштувавши свобідного житя, не хотіла нічийого пановання, хотіла жити на власній волі, сама собою правити. І Хмельницький з старшиною думали над тим, щоб зібрати всі українські землі в одну державу українську під протекцією Швеції, Московщини, а може й Туреччини, під протекцією котрої стояв ки. Ракочі. З Ракочієм і Швецією укладав Хмельницький в 1656 р. тісний союз против всіх ворогів і хотів ділити з ними Польщу. З Москвою не хотів розриву, — хотів тільки щоб вона не мішала ся в українські справи. Та й народ український, утомивши ся довгою війною з Польщею, не хотів війни на два боки: і з Польщею, а до того ще і з Москвою; і Хмельницький се знав. Сподівав ся, що як Україна стане сильно, буде мати за собою иньших союзників, тоді і Москва не буде мішати ся в її хатні справи — можна буде добре жити під царською рукою.

Тим часом в 1656 р. так почало загострювати ся, що треба було вибирати між Москвою і Швецією —

або з тим або з сим. Бо Польща, попавши в біду, почала сварити Москву з Швецією, і розсварила. Московського царя Поляки почали манити, що виберуть королем собі після Яна-Казимира, і так всі землі польські й литовські зедналися б з Москвою, а от Шведи тим часом собі Польщу загортають. Довели справді до того, що Москва з Польщею зробила перемире, а почала війну з Швецією, весною 1656 р. Тоді московське правительство почало наставати на Хмельницького, щоб він перестав воювати з Поляками, а йшов на Шведів. А Шведський король намовляв Хмельницького всіми силами, щоб покинув Москву та поміг йому воювати її.

Хмельницькому се було дуже прикро; він ні за що не хотів розривати з Швецією, тим більше, що бояв ся, аби Москва здавши ся на польські обіцянки не схотіла Україну силоміць під Польщу назад віддати. А з Москви прибували послы за послами і гнівали старого гетьмана своїми жаданнями, щоб розірвав союз з Швецією, щоб робив у всім так, як хотіло ся московським боярам. Старий гетьман сердячи ся відказував, що Шведів не покине ніяк, бо у нього з Шведами приязнь давня, ще з того часу, як козаки ще не були під московською опікою, і Шведи люди правдиві, всяку приязнь і слово додержують, а от цар хоче мирити ся з Польщею і козаків Полякам віддати.

Так оповідали мову гетьманську послы московські.

Особливо гнівало козаків, що до переговорів московських бояр з польськими послами не були допущені козацькі послы, вислані Хмельницьким до переговорів. Козаки підозрівали через се, що мабуть Поляки з боярами на Україні щось замишлюють, коли від них таять ся. В осени 1656 р. була у Хмельницького рада старшинська, й Виговський, що пильнував московської ласки на будуче, оповідав воєводі Бу-

турліну, що полковники дуже трівожили ся союзом Москви з Польщею, а гетьман “скричав як божевільний і несамовитий”:

— Вже, діти, не журіть ся, я вже знаю що робити! треба відступити від царя, а підемо куди Бог звелить — не тільки у християнських володарів, а хоч і у бісурменських будемо шукати собі помочи”...

І журился дуже Хмельницький своєю старою головою, як йому порадити, щоб Україні запевнити ліпшу долю, не видати свого краю і народу на поталу нікому.

Чув уже, що не довго зіставало ся йому ряст топтати.

ХІІ.

Смерть Хмельницького.

Зажурила ся Хмельницького сїдая голова,
Що при йому ні сотників ні полковників нема:
Час приходить умирати.
Нікому поради дати...

Десяте літо пролітало з часу, коли малий сотник чигринський пішов проломом против жита і людей добувати правди і волі собі і своєму війську славному Запорозькому — кицув зруйноване батьківське гніздо і пустив ся на бистру хвилю Дніпрову — або здобути, або дома не бути. Хвиля народнього жита піднесла його високо-високо, як не підносила нікого. І десять літ він сильною рукою тримав свій човен на верхах тих страшних рвучих хвиль, що в млі ока готові були пожертви його і його рідних і близьких. Скільки разів приходило ся йому за той час заглядати смерті в очи, скільки разів приходило ся думати йому: “чи випливу? чи не переверне мене ся хвиля — фортуна воєнна зрадлива або хистка ласка народ-

ня?" Скільки разів прийшло ся йому бути і на коні і під конем! Скільки разів підіймала ся на нього буря гніву козацького, невдоволення народнього! Скільки разів пробували против нього висунути якогось иншого охотника до булави, що постарав ся б скинути з сідла старого Хмеля!

І не тільки за себе, за свою голову приходило ся трівожити ся. З того часу як весь народ український вложив у руки Богдана свої надії, жалі й страхи, назвав його своїм батьком, своїм Мойсеем, свободителем богоданним — Хмельницький мусів ще більше ніж собою журити ся долею свого народу, що положив на нього свою будучність, своє жите і смерть. І як тяжко було запевнити йому жите, розвій, щасте! Ніколи ні перед тим ні потім не підіймало ся навколо України такої політичної бурі. Польща, Московщина, Туреччина, Швеція, Крим, простягали свої руки по українські землі, дивлячи ся на них як на свою здобич, бо не сподівали ся, щоб український народ спроміг ся на самостійне жите по стількох віках поневолення. Крим, Волощина, Угорщина виступали то союзниками то ворогами. Венеція силкувала ся втягнути Хмельницького у спілку на Турка. Цісар німецький заходив ся мирити Україну з Польщею... І ся обстановка міняла ся раз-у-раз, наче у театрі — війни союзи, помирення, розриви. Політика зміняла ся так раптовно, що незвичайно тяжко було радити в ній. А сама розбурхана маса народня, сі сотні тисяч козаків, ся маса селянства, що сподівала ся сповнити те, що мріяла ще так неясно для себе самої! Як тяжко було тримати то все в руках, вести його за собою, стримувати від несподіваних, неоправних вибухів...

Саме особисте, домашнє жите Хмельницького з сих років повне було трагедій, про які тільки деякі глухі вістки до нас долітали. Оповідують, що він вернув собі назад ту стару коханку, що відбив йому був

Чаплинський, оженив ся з нею, а потім за зраду казав її вбити, і знову потім, у третє оженив ся. Меньший син згинув під панськими каучуками, старший під ворожими кулями. І зівстав ся старому батькови сам Юрась, хоропитий і недотепний хлопець, з котрим незнати було що зробити.

Таке було се жите, бурхливе, тяжке, нестерпне... Близькі люде, що бачили Хмельницького грізним, веселим, пишним, — були свідками і того, як лютував він як ранений звір в гніві або безсилий злобі, як гризла його тривога і жаль. Часто запивав ся він сильно і довго, аби відогнати тяжкі думки що його обседали, аби відірвати ся від того, що гнітило його неотступно. Сильна, залізна натура зносила до часу се скажене жите, але не витримувала вже далі. Похід в Галичину літом 1656 р. був останнім походом старого гетьмана, потім він став все більше упадати на силах і здоровлю. В 1657 р. старий гетьман уже рідко вставав з ліжка, і тільки часами міг приймати сторонніх людей у себе, а московському послони воеводі Бутурліну казав, що збираєть ся в похід на Татар, але візьме з собою в дорогу й домовину, бо чує близьку смерть.

Передчуваючи близький кінець світі, дуже журив ся Хмельницький, що буде по нім на гетьманстві. Не без того, що колись мріяло ся йому, як передасть він гетьманську булаву своєму родови, — коли перед його очима був ще сміливий, прудкий Тиміш Юрасько, молодший син, мало був здатний до того, а проте не тільки батько, а багато й між старшиною і в війську бажали бачити на гетьманстві Хмельниченка. "Аби тая слава була, що Хмельницький гетьманом", казали. Аби далі світило те імя, найславніше імя, яке було коли небудь в козаччині.

Тим більше, що між полковниками та пильною старшиною і не було такого, на кім би спочили очі

і гадки всіх як на вірнім і гіднім наступнику славного Богдана. Були між ними славні вояки як Іван Богун або Іван Нечай, були мудрі політики і дипломати як Іван Виговський. Але не було чоловіка, який би з воєнним хистом і політичними здібностями лучив би такий вплив, мав би таку вагу і віру в людях, як Богдан. Не знайшло ся такого за ціле століте пізнійше. І військо бояло ся, щоб між Богдановими полковниками не виникла сварка за булаву. А до того може і хотіло потішити свого “батька козацького” на локі смертельнім. І забажало мати по Богдані своїм гетьманом Юраєска. Стара дума се так оспівує:

Ей зажурить ся, заклопочеть ся Хмельницького
старая голова.

Що при йому ні сотників ні полковників нема.

Тільки пробував при йому Іван Виговський

Писар військовий, козак лейстровий.

Од своїх рук листи писали,

По городах по полкових по сотених розсилали:

То сотники, полковники як їх прочитали,

Усе покидали, до гетьмана Хмельницького ско-
рійш прибували.

То гетьман добре їх приймає, словами промовляє:

“Панове молодці, добре ви дбайте,

Собі гетьмана наставляйте,

Бо я стар, болію, більше гетьманом не зділюю!

То велю я вам межи собою козака на гетьманство
обирати,

Буде межи вами гетьмановати, вам козацькі по-
рядки давати”.

Тоді то козаки зтиха словами промовляли:

Пане гетьмане Хмельницький, батю Зинов наш
чигиринський!

Не можемо ми самі межи собою козаками гетьма-
на обірати,

А бажаємо од вашої милости послухати.
Оттоді то Хмельницький стиха словами промов-
ляє:

“Єсть у мене Іван Виговський, котрий у мене двад-
цять літ за джуру пробував,

Всі ті козацькі звичаї познав;

Буде межі вами козаками гетьмановати,

Буде вам козацькі порядки давати”.

Тоді то козаки стиха словами промовляли:

“Пане гетьмане Хмельницький, батю Зинов наш
чигиринський!

Не хочемо ми Івана Виговського —

Іван Виговський близько Ляхів мостивих панів
живе,

Буде з Ляхами мостивими панами накладати,

Буде нас козаків за невіщо мати”.

Тоді то Хмельницький стиха промовляє:

“Ей козаки, діти, друзі!

Коли не хочете Виговського, єсть у мене Павло Те-
теренко”.

Не хочемо ми Павла Тетеренка, а хочеш ти сина
твого Юрася молодого,

Козака лейстрового!”

“Він, панове молодці, молодий розум має,

Звичаїв козацьких не знає!”

“Будем ми старих людей біля його держати,

Будуть вони його научати, будем його добре по-
важати,

Тебе, батька нашого, гетьмана споминати!”

То Хмельницький зачував, велику радість собі
мав,

Сідою головою поклін оддавав, сльози проливав.

Оттоді то козаки добре дбали: бунчук, булаву по-
кладали,

Юрася Хмельниченка на гетьманство настановляли;

Тоді і з ріжних пищаль погромили,

Хмельниченка гетьманом поздоровляли.

Батьківське серце взяло гору над гетьманським розумом. Хмельницький тішив ся ласкою козацькою, радів, що в руки синові передає булаву; хоч не тяжко було вгадати, що не молодому, слабому, недотепному хлопцеві понести її в таку важку хвилю. “До булави треба голови”, казали, — а щож уже сказати про булаву Богданову, про гетмановане під таку скрутну годину? Не доріс до неї Юрась, і багато халепи вийшло потім з його гетьманства.

Але Хмельницький тішив ся, і останніми місяцями пильно наставляв сина-гетьмана на всяку гетьманську справу, брав його до нарад з старшиною і чужими послами та представляв його чужостороннім послам (від послів цісарських, що мали прощальну розмову з Хмельницьким в початках квітня, ми й знаємо, що тоді вже Юрась був вибраний гетьманом).

Останні місяці життя старого гетьмана були зайняті дуже трудними переговорами з Москвою, Швецією, Угорщиною. Польський король знову прислав послів, намовляти Хмельницького, щоб привернув Україну назад до Польщі, але з автономними правами, то значить що Україна мала б уже сама правити ся собою в своїх місцевих справах, мала б свій скарб, своїх осібних міністрів (як потім сі самі послы їй договорили ся з Виговським). Хмельницький не відмовляв, але самостійність українську він хотів забезпечити не союзом з Польщею, а по за нею. Саме виробляв він союзницький трактат з Швецією, що мав забезпечити Україні в усій її цілості політичну самостійність — щоб усї українські землі стали окремою і нікому не підвласною державою (саме перед смертю Хмельницького прибув шведський посол повномочний для уложеня сього трактату, але підписано сей трактат уже по смерті Хмельницького).

Московський посол з одного боку, а цісарський

з другого дуже наставляли на Хмельницького, щоб він розійшовся з Шведами й Уграми та не чіпав Польщі. Але Хмельницький їх не хотів слухати.

На початку 1657 р. Швеція, Угорщина й Україна на спілку розпочали були війну против Польщі. Угорський князь Ракочій пішов на Варшаву, і там зійшовся з шведським королем. Хмельницький післав київського полковника Ждановича з трома полками.

Сей похід мав визволити західню Україну від Поляків і прилучити її до козацької України. Хмельницький мав уже перед очима будучу Україну, свободну і незалежну. Кілька тижнів перед смертю видав він свій привилей шляхті пинського повіту (в Полісся припетським, на краю української землі, в тепершній губернії Минській). Шляхта ся піддала ся Хмельницькому, і той надав їй різні права, які вона буде мати, належачи до України під властю гетьмана українського.

Але з походу прийшли невеселі вісти. Ракочія Поляки побили і напустили на нього Татар; він з бід мусів помирити ся з Польщею. А найприкріше для Хмельницького було, що в війську Ждановича виявив ся не послух: козаки, прочувши що старий гетьман вмирає і боячи ся нової завірюхи, казали, що вони не хочуть воювати Польщу против царської волі; просили московського посла, що їм стрів ся, аби переказав се в Москві. Жданович, побачивши такий непослух і непорядок, через се завернув ся з походу.

Хмельницький був дуже тим розгніваний і розжалений. Покликавши перед себе Ждановича, він так подразнив ся, що вдарив його паралич, і відібрало йому мову.

Потім старий гетьман прожив всього шість днів, і 27 червня його не стало.

Ховали його пізнійше, як зіхали ся полковники і вся старшина, і поховали в його церкві св. Ілї в Суботові.

То не чорні хмари ясне сонце заступали,
Не буйнії вітри в темнім лузі бушували,
Козаки Хмельницького ховали,
Батька свого оплакали.

Напись на таблиці в церкві Суботівській показує те місце де був похований Хмельницький, але костей його там нема: як Поляки кілька літ пізнійше здобули Чигрин в переході, Степан Чарнецький, їх начальник, казав викинути кости Богданові на глум і наругу. Та наругу і неславу зробив тільки собі і землякам своїм, тим що наругав ся з мертвого тіла чоловіка, котрого не міг подоліти, коли він був живий.

А память Богданова зістала ся на віки живою і дорогою в війську козацьким і в народі українським.

Народ український не забув Богданови того добра, що хотів для України славний гетьман. Він оспівав Богданові діла в піснях і думах, як ні одного з гетьманів. Він доніс сї пісні і думи до наших часів, як не доніс такої памяти ні про кого і ні про що в усій історії українській.

Його слава козацька, молодецька не вмере, не поля-
же
Та буде вона славна поміж друзями молодцями
Од нині й до віку!

Криворівня — Львів — Київ.
16—28. VIII. 09.

ВСТУПАЙТЕ ДО ФЕДЕРАЦІЇ УКРАЇНЦІВ

Кожний свідомий Українець, кожда свідома Українка, кожде українське товариство в Злучених Державах повинно належати до Федерації Українців.

Федерація zaloжена на Соїмі в Нью Йорку в осени 1915 року для спільної праці у спільних справах, в першій мірі 1, для просвіти, освідмлення і помочи українським імігрантам в Америці, 2. для помочи українським жертвам війни в старім краю, 3. для помочи українському народови в Европі в його боротьбі за землю і волю, за демократичну републику, за федералізм, за єдність і мир.

У Федерації є заступлені всі давнійші центральні організації, єсть відділи Українського Народного Союзу і Українського Робітничого Союзу, Поступової Робітничої Організації і самостійні товариства. У Федерації єсть місце для кожного чесного робітника в спільній праці.

Як хочите щоби Федерація розвела більшу, ширшу і успішнійшу діяльність для просвіти, освідмлення і помочи імігрантів в Злучених Державах і для помочи жертвам війни і українському народови в старім краю, — запишіться до Федерації і запишіть Ваше товариство.

Поодинокі люде стають членами Федерації Українців підписуючи заяву вступу і з річною вкладкою 1 доляра.

Товариства платять річну вкладку: по пять долярів.

Новий Офіс, Федерації:

Ukrainian Federation

19 East 7th Street,

New York, N. Y.

ВИТЯГ ІЗ ЗМІНЕНОГО СТАТУТА ФЕДЕРАЦІЇ УКРАЇНЦІВ У З. Д.

“Федерація складається з дійсних членів і спомогаючих.

Дійсним членом Федерації може бути кождий Українець і Українка, котрий (-а) приступив (-ла) до Федерації і був (-ла) нею прийнятий як член.

Спомогаючим членом Федерації може бути кожде українське товариство, котре приступило до Федерації і було нею прийняте як член.

Дійсний ялен платить одного доляра на рік на перед.

Спомогаючий член (товариство) платить найменше пять долярів річно.

Члени Федерації Українців в однім місті або кількох близьких містах і оселях, вибирають Український Окружний Комітет.

Окружний Комітет вибирається на річним вічу членів Федерації Українців.

Окружний Комітет складається з такого числа осіб, скільки єсть десятк членів Федерації в даній місцевости. Жожда місцева група (“партія”) присутна на вічу може вибирати окремо.”

Ся зміна статута означає:

Перше: що від тепер ніхто не буде вважатися дійсним членом Федерації, хто не запишеться особисто з річною вкладкою одного доляра.

Друге: що від тепер всі товариства, котрі приступили до Федерації повинні платити тільки по пять долярів річно і будуть уважатися спомогаючими членами Федерації.

Ми робимо сі зміни тому що:

1.) виконане праці Федерації злучене з видатками, котрих не можна покрити на підставі існуючих вкладок; і

2.) для виконання всіх задач Федерація мусить мати членів, котрі належать до неї особисто — не тільки через своє товариство.

Федерація перевела Український День, викликала великий вічевий рух, і виробила серед загалу імігрантів українську орієнтацію проти австрофільської і москвофільської, мимо великих перепон зі сторони темних сил.

Як ваша громада хоче, щоб Федерація мала свої просвітні видавництва, просимо подбати щоби у Вас було як найбільше членів Федерації.

Бступайте в члени Федерації Українців у З. Д.

Новий Офіс Федерації:

**Ukrainian Federation,
19 East 7th Street, New York, N. Y.**

* (*) * *
* * (*) *

**В УКРАЇНСЬКІЙ ДРУКАРСЬКІЙ
І ВИДАВНИЧІЙ СПІЛЦІ**

Можна дістати слідуєчі книжик нашого видання:

	цент.
О. Ревюк — Польща йде та й не одна а дві . . .	15
М. Грушевський — Вільна Україна	25
І. Франко — Народна справа і попи	5
І. Франко — Чотири казки	15
Тарас Шевченко — Думи і пісні	25
М. Драгоманів — Про волю віри	15

Книжки чужого видання:

Де любов, там Бог	15
Маруся, оповідане	50
В Десяті Роковини М. Січинського	20
При Стрілецькій Ватрі, оповідане	40
І Франко — Як пан собі біди шукав	15
Д. Якимів — І. Франко, біографічно-літературний нарис в другі роковини його смерти	20
Український Співаник	40
Народність і її початки	25
Доля галицького Сироти	10
Про Українських Козаків, Татар і Турків М. Драгоманів	25

Спілка дає продавцям значний рабат.

Замовлення і належитість слати на адресу:

Ukrainian Printing and Publishing Co.

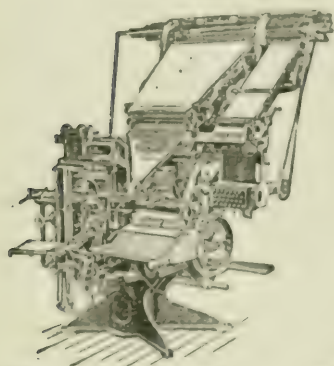
19 E. 7th Street,

New York, N. Y.

УКРАЇНСЬКА ДРУКАРСЬКА І ВИДАВНИ ЧА СПІЛКА

є заосмотрена в новий вибір черенок, обвідок, орнаментів і много інших прирядів друкарських і тому може виконати пайріжнороднійші роботи друкарські; відповідно для ріжних галузей інтересу, а іменно:

Членські карти, статуту, циркулярі, поквітвання, оголошення, наголовки до листів, коверти, ріжні тікети, картки візитові, коверти святочні, річні справоздания, парافیальні книжки, картки бізнесові, бі.ш. бібу.лн. брошурки, цінники і інші.

Всякі замовлення просимо слати на адресу:

Ukrainian Printing and Publishing Co.

19 E. 7th Street,

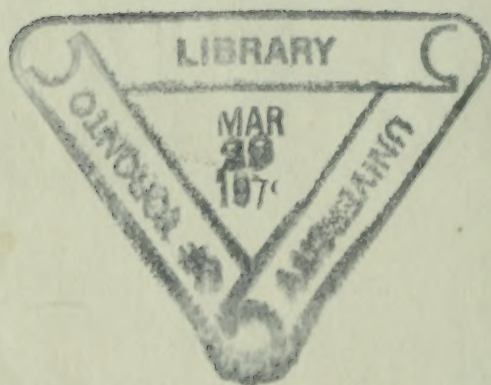
New York, N. Y.

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

DK
508
.6
C47H7

Hrushevs'kyi, Mykhailo
Pro bat'ka Kozats'koho
Bohdana Khemil'nyts'koho

UTL AT DOWNSVIEW

D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 10 06 02 16 025 4